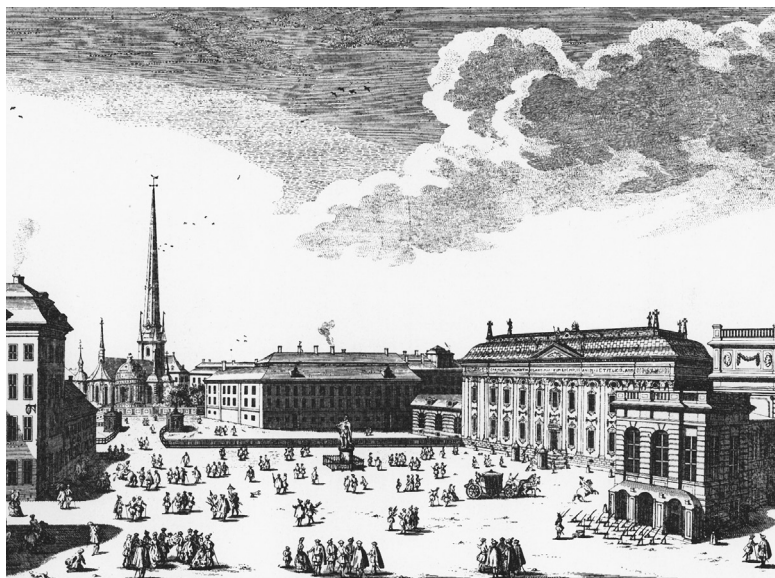

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

2 • 2008

Demokratiretorik på
riksdagen 1771–1772?

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jani Marjanen • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén
Johanna Ilmakunnas • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Henrik Meinander • Eljas Orrman
John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och
adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A)
00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-191 24347 (Marjanen)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

I vilken mån talades det om folksuveränitet och representativ demokrati på den svenska riksdagen 1771–1772?*

PASI IHALAINEN

Föremålet för den här artikeln är den vokabulär genom vilken folkets roll i frihetstidens politiska system och ett av den moderna världens favoritbegrepp, demokrati, uttrycktes av samtida talare och skribenter. Avsikten är att utreda i vilken mån den svenska politiska gemenskapen uppfattade sig själv på ett sätt som legitimerar användningen av moderna begrepp såsom 'folksuveränitet' och 'representativ demokrati' när vi analyserar frihetstidens politiska system, d.v.s. dess regeringsform och politiska kultur. Hade det kring 1770 blivit möjligt att förstå 'demokrati' och 'folksuveränitet' som positiva termer genom vilka man kunde definiera det politiska systemet och sina egna politiska föreställningar? Talades det redan om 'folksuveränitet' och associerades den med 'demokrati'? Ett alternativ är att sådana moderna begrepp inte ännu fanns, utan att ord såsom demokrati användes endast i en klassisk, negativ betydelse med hänvisning till direkt demokrati liksom i resten av Europa.

Frihetstidens sista år har valts som föremål emedan ganska långtgående slutsatser om tidens politiska system som baserat på folksuveränitet och som en utveckling mot representativ demokrati har presenterats inom tidigare

* Jag vill tacka Jonas Nordin och Charlotta Wolff för deras värdefulla kommentarer till tidigare versioner av denna artikel. Författaren har dock ensam ansvar för alla slutsatser presenterade i den sista versionen.

forskning. Sådana tolkningar har tidvis gjorts från en generaliserande synvinkel utan att det samtida språkbruket har analyserats systematiskt eller jämförts med detsamma i andra länder som åtnjöt s.k. fria författningar. För att kunna karakterisera frihetstidens regeringsform och politiska kultur som demokratiska eller demokratiserande i vilken betydelse som helst, bör man kunna visa att de samtida aktörerna själva uppfattade systemet som en demokrati och sig själva som demokrater. Detta innebar att de antingen stödde en klassisk uppfattning om direkt demokrati eller redan hade ett demokrati-begrepp av sådan representativ typ som blev mer allmän först efter franska revolutionen.¹ Annars finns det en risk för anakronismer och misstolkningar då man försöker översätta det förflutnas tänkesätt för moderna läsare. Försöket att förstå de dåtida talarnas politiska språkbruk empiriskt på deras egna (och inte bara på våra analytiska) villkor kan bli den begreppshistoriska forskningens viktigaste bidrag.

Jag kommer att visa att den svenska frihetstida politiska eliten knappast kunde ha någon klar förståelse av 'folksuveränitet' eller 'representativ demokrati' i den betydelse som dessa begrepp skulle få genom och ofta långt efter franska revolutionen. Förvisso hade 'folket' blivit ett centralt begrepp i den politiska debatten, men begreppet 'folksuveränitet' hade ännu inte blivit möjligt att använda. Som vi skall se stod 'suveränitet' för en kunglig absolutism som alla ledande politiker och även monarkerna själva avvisade. Om det fanns idéer som liknar det som senare kom att kallas folksuveränitet så uttrycktes de i mera traditionella ordalag. Det semantiska fältet för "folkets politiska roll" bör alltså återskapas och dess särskilda drag expliceras genom en kontextualisering av nyckelorden i de politiska debatterna.

En annan fråga är om ordet demokrati förekom under riksdagsdebatterna och hurdana betydelser det då kunde få. Användes begreppet i samma sammanhang som begreppet representation? Kunde man ge demokratin några positiva nyanser och definiera den egna positionen eller det svenska politiska systemet med ett sådant begrepp? Om en sådan demokratidebatt kan påvisas kunde vi kanske tala om den svenska frihetstiden som en genombrottsstad för modern demokrati. Om det inte är fallet måste vi akta oss för att överdriva det frihetstida politiska systemets grad av modernitet.

¹ Se John Dunn, *Setting the People Free: The Story of Democracy* (London 2005).

Tolkningar av den "demokratiserande" frihetstiden

Frihetstidens författning med ständerväldet inom en monarki skapade utan tvivel exceptionella möjligheter för innovativt tänkande angående uppfattningar om den högsta makten. Även om de flesta undersåtar inte hade någon omedelbar representation kunde en stor mängd medlemmar av stånden skicka sina fullmäktige till riksdagen genom korporationer. Enligt Harald Gustafsson borde detta regeringssätt inte ses som en demokrati utan hellre som en "riksdagsautokrati".² Gustafssons tolkning har dock inte blivit allmänt godkänd av historikerna.

Tvärtom har ett flertal forskare sedan länge sett frihetstidens författning som ett framsteg mot modernitet och demokrati. För exempelvis Fredrik Lagerroth var det självklart att det fanns ett "demokratiskt-monarkist författningsideal" i Sverige under medeltiden och strävanden mot folkrepresentation redan på 1600-talet. För honom representerade det frihetstida svenska regeringssättet "ett modernt parlamentariskt styrelsesätt" med ett "fyrkamarsystem" som var mera avancerat än det samtida engelska. Det utvecklades i riktning mot "folkmakt", "folksuveränitet" och "demokrati". I slutet av frihetstiden utgjorde de tre lägsta stånden redan "en verklig folkrepresentation". Lagerroths slutsats var att "[d]en demokratiska principen om maktens härledning nedifrån såsom en av folket undfången förtroendepost genomgår frihetstiden från början till slut".³

För denna undersökning av 1700-talets politiska språkbruk ger Lagerroths tolkning föga emedan den inte är baserad så mycket på citat ur källorna som på generaliserande slutsatser i författningshistorisk anda. Det är nog viktigt att Lagerroth öppnade en historiografisk tradition inom vilken det frihetstida

² Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States* (Lund 1994), s. 50, 52, 134, 157.

³ Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1915), s. 322, 326, 690, 711; Fredrik Lagerroth, *Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning*. Bd 5, *Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772*, del 1 (Stockholm 1934), s. 148, 179, 212; Fredrik Lagerroth, *Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning*. Bd 6, *Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772*, del 2 (Stockholm 1934); se också Fredrik Lagerroth, *Levande och dött i frihetstidens statsskick* (Stockholm 1947); Hugo Valentin skrev på samma sätt om "riddarhusdemokrati" med hänvisning till läga deln när det gällde sociala uppdelningar inom ståndet. *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Stockholm 1915), s. 1. Denna formulering har knappast någonting med det samtida språkbruket att göra.

Sverige har tolkats som den mest avancerade politiska kulturen i 1700-talets Europa, ”det konstitutionella föregångslandet”, ett land som föregick den franska upplysningsfilosofin och den franska revolutionen.⁴ En viktig fråga som uppstår efter Lagerroths och senare undersökningar är den roll begreppen ”demokrati”, ”suveränitet”, ”det svenska folket” och ”representation” (och andra begrepp som förekommer i samma kontext i källorna) hade i det politiska språk som man i själva verket använde på riksdagen. Frågan är hur de dominerande politiska uppfattningarna uttrycktes språkligt.

År 1937 publicerade Lagerroth hattledaren Carl Fredrik Scheffers lärobok för kronprinsen från 1760. I boken, som aldrig trycktes på sin tid, gav Scheffer uttryck för en radikal version av den hattideologi som formulerades efter det misslyckade kuppförsoket år 1756. Enligt Scheffer hade det svenska folket behållit den ”oinskränckta magt[en] [...] för sig sjelft eller för dess representans, som kallas Rikens Ständer”. Ständerna var den svenska nationens ”representans el:r fullmägtige” och ”såsom nationen sjelf och såsom wore hela det svenska samhället *per individua* samladt och tillstädes”.⁵ Detta betydde att ständerna inte endast var en representativ institution som hade fått sin makt från folket utan utgjorde detta folk. De innehade den högsta makten men hade inget ansvar gentemot sina valmän.⁶ Ständernas makt beskrevs vanligtvis inte heller med ordet ”suveränitet” eftersom detta kunde associeras endast med monarkin.⁷

Några brittiska, amerikanska och svenska forskare har nyligen också understrukt det frihetstida svenska statskicketets avancerade karaktär. Enligt Michael Roberts gjorde den svenska författningen det möjligt att ”ständernas suveränitet” kunde utvecklas, även om detta inte var samma sak som folkstyre⁸

⁴ Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 665, 733–735; För samtida kritik mot den ”starkt ohistoriska tendens[en]” hos Lagerroth, se Erik Fahlbeck, ’Studier öfver frihetstidens politiska idéer’, *Statsvetenskaplig tidskrift* 18 (1915:5), s. 326.

⁵ Fredrik Lagerroth, ’En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt’, *Statsvetenskaplig tidskrift* 40 (1937:3), s. 188, 199.

⁶ Michael Roberts, *The Age of Liberty: Sweden 1719–1772* (Cambridge 1986), s. 66–67; Charlotta Wolff, ’Pro Patria et Libertate. Frihetsbegreppet i 1700-talets svenska politiska språk’, *HTF* 92 (2007:1), s. 56–57.

⁷ Charlotta Wolff, ’Aristocratic Republicanism and the Hate of Sovereignty in Eighteenth-Century Sweden’, *Scandinavian Journal of History* 32 (2007:4), s. 360–361; jfr Wolff, ’Pro Patria et Libertate’, s. 57: ”[n]ationen, företrädd av ständerna, var [...] suverän, men folket som utsåg dessa var det inte *per se*.”

⁸ Roberts, *The Age of Liberty*, s. 62.

och även om ett sådant exakt begrepp inte fanns. Michael F. Metcalf har understrukit den svenska riksdagens position som ”den mest representativa lagstiftande institution” som fanns före 1789.⁹ Också enligt Marie-Christine Skuncke hade Sverige ”ett för sin tid avancerat parlamentariskt system” med ”fyrkammarsparlament” och ”bred social representation”. Skuncke medger att termen ”demokrati” är modern och hade en negativ konnotation på 1700-talet och därför sällan användes av frihetstida skribenter som honnörord. Ändå har hon skrivit om ”den svenska demokratidebatten 1766–1772” och ”en modern demokratisk debatt” med hänvisning till frågor om offentlighet och jämlikhet i privilegier. Enligt Skuncke ville t.ex. Anders Nordencrantz ”demokratisera” riksdagen.¹⁰

Bo Lindberg har konstaterat att ordet ”demokrati” blev mer allmänt mot slutet av frihetstiden, att begreppet medborgare fick en ”demokratisk” konnotation och att svenskarna förstod sin tid som ”mer demokratisk i betydelsen jämlik”. Han har i Johan Johansson Montin (1749) funnit en anhängare av ”representativ demokrati” där ständerna företrädde folket och fattade beslut i stället för ”direkt demokrati”. Lindberg mildrar slutsatsen något genom att tala om ”ett abstrakt och allmänt idéhistoriskt plan” snarare än om ett begreppshistoriskt. Han medger också att tidens radikala tänkare inte identifierade sig själva genom termen demokrati utan i stället kritiserades för sitt försvar av ”demokratiska principer”.¹¹ Vad gäller ”det svenska folket” etablerade det sig som en politisk aktör mot slutet av frihetstiden och utvidgades till att omfatta också de lägre stånden. Konfrontationen mellan monarkin och hattpartiet fick hattarna att tolka riksdagen som en representant för det svenska folket till vilken den högsta lagstiftande makten hörde. Principen om folkets rätt att delta i beslutsfattandet blev så dominerande att vi enligt

⁹ Michael F. Metcalf, 'Hattar och mössor 1766–72. Den sena frihetstidens partisystem i komparativ belysning', Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm 2003), s. 40, 48, 54.

¹⁰ Marie-Christine Skuncke, 'Medier, mutor och nätverk', *Riksdag, kaffehus och predikstol*, s. 260–262, se också s. 403; Marie-Christine Skuncke, 'Den svenska demokratidebatten 1766–1772', Rut Boström Andersson (red.), *Ordets makt och tankens frihet. Om språket som maktfaktor* (Uppsala 1999), s. 283–285, 288–289; Verbet ”demokratisera” uppkom först efter den franska revolutionen, vilket betyder att det var intellektuellt omöjligt att ”demokratisera” redan på 1760-talet. Se Dunn, *Setting the People Free*, s. 16–17.

¹¹ Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006), s. 114, 209–211, 213.

Lindberg kan tala om folksuveränitet.¹² Kort sagt hade Sverige blivit en representativ demokrati baserad på folksuveränitet. Samtidigt har Lindberg understrukit de antika politiska begreppens och exemplens fortsatta betydelse i den svenska politiska diskussionen under frihetstiden. Det fanns ännu inte en sådan framtidsorientering som skulle dominera demokratidebatten efter den franska revolutionen.

Jonas Nordin har påstått att ordet demokrati under den här tiden förändrades på idéplanet från att ha varit endast en beteckning på en styrelseform till att bli en ideologisk princip med hänvisning till garanterade medborgerliga rättigheter.¹³ Enligt honom utvecklades författningen mot ”folkstyre” genom att det blev möjligt att förändra den först efter nya val till riksdagen. Inom den fria offentliga debatten utformades en radikalism, enligt vilken ”folkviljan” borde styra den politiska makten. Alla medborgare skulle utgöra det lagstiftande organet och ha jämlika möjligheter att välja representanter, och de adliga privilegierna borde avskaffas. Enligt Nordin skilde det sig dock från ”en modern föreställning om demokrati”.¹⁴

Ständerväldets ”demokratiska” karaktär borde kanske demonstreras också genom internationella jämförelser snarare än enbart genom undersökningar med fokus på ett enda land. Vi borde inte generalisera för mycket på basis av benämningen ”frihetstiden” eller tolkningen om riksdagen som ett parlament med fyra kammare. Som Charlotta Wolff har påpekat var det svenska regeringssättet såväl en republikansk monarki som en aristokratisk republik men på inget sätt en ”demokrati”.¹⁵ Uppfattningar om suveränitet, representation och demokrati kan ha varit helt annorlunda än de moderna uppfattningarna om desamma och skall tolkas i sina historiska kontexter – inklusive den kontext som det antika politiska tänkandets kontinuerliga relevans skapade – samt så att diskussioner på det forum där verkliga beslut fattades prioriteras. Innan vi kan tala om ”en demokratidebatt” måste vi analysera vad den samtida debatten om demokrati verkligen handlade om. Privilegiestriderna

¹² Lindberg, *Den antika skevheten*, s. 93, 124, 127, 186.

¹³ Jonas Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, *Riksdag, kaffehus och predikstol*, s. 64, 358.

¹⁴ Nordin, ’Frihetstidens radikalism’, s. 61, 64–65. Begreppet folkvilja förekommer inte som sådant i primärkällorna. Enligt Peter Hallberg skapades det på den här tiden en ”demokratisk ideologi” också inom historieskrivningen. Peter Hallberg, *Ages of Liberty: Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden 1740–1792* (Stockholm 2003), s. 279, 281.

¹⁵ Wolff, ’Pro Patria et Libertate’, s. 35; Wolff, ’Aristocratic Republicanism and the Hate of Sovereignty’, s. 367.

skall inte övertolkas som en direkt återspeglning av upplysningsidéer eller som en förelöpare till den kommande franska revolutionen.¹⁶ Striderna orsakades ju till en stor del av 1762 års beslut som gjorde det omöjligt för medlemmar av de ofrälse stånden att avancera till de högsta ämbetena. Det är fullt möjligt att folkretoriken användes endast för att den tjänade de lägre ståndens avsikter i privilegiekampen, inte för att utvidga den politiska representationen.

Om fallet var, såsom flera historiker har föreslagit, att det frihetstida politiska systemet närmade sig en representativ demokrati grundad på folksuveränitet, kan man anta att de nya tänkesätten och de begreppsmässiga innovationerna kan ses i riksdagsdebatterna och i den tryckta litteraturen under en period då den politiska debatten var som hetast. I det följande skall jag ur en begreppshistorisk synvinkel bedöma i vilken mån det är möjligt att tala om "folksuveränitet" och "representativ demokrati" med hänvisning till frihetstidens regeringsform. Jag vill inte så mycket "definiera" de här begreppen, utan jag vill empiriskt ta reda på om sådana begrepp redan fanns. Ur en begreppshistorisk synvinkel ser jag en fara i att ett tidigmodernt politiskt system beskrivs med analytiska begrepp som inte ännu hade samma betydelseinnehåll som de skulle få med franska revolutionen och den demokratisering som skedde under 1800- och 1900-talen. Jag försöker därför i stället kartlägga och analysera den samtida terminologi med vars hjälp politiska fenomen och idéer som senare skulle utvecklas till "folksuveränitet" och "representativ demokrati" debatterades, alltså med vars hjälp folkets roll i det politiska systemet beskrevs.

I denna artikel fokuserar jag på hur de svenska ständsmedlemmarna talade om folkets politiska roll på riksdagen under frihetstidens mest radikala fas åren 1771–1772. Först har jag läst adelns och riddarskapets riksdagsprotokoll för att få en helhetsbild av diskussionerna inom det absolut dominerande och tack vare sin kändedom om europeisk politisk teori potentiellt mest innovativa ståndet. Jag har sedan jämfört debatterna inom adeln med relaterade debatter i sekreta utskottet och de andra tre stånden. Dokument

¹⁶ Jfr Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 665. Lagerroth gick så långt som att tala om möjligheten att "nationens rätta representanter" kunde ha konstituerat sig som en "nationalförsamling"; Skuncke, 'Den svenska demokratidebatten', s. 292; Bo Lindberg, 'Inledning: Politisk kultur och idéer', *Riksdag, kaffehus och predikstol*, s. 20; Jonas Nordin, 'Von "fremder Unterdrückung" zur "Freiheitszeit". Die Vorstellung von *frihet* im frühneuzeitlichen Schweden', Georg Schmidt et al., *Kollektive Freiheitsvorstellungen im frühneuzeitlichen Europa (1400–1850)* (Bern 2006), s. 154; Wolff, 'Pro Patria et Libertate', s. 58.

om parlamentariska debatter är aldrig perfekta men det svenska riksdagsmaterialet är officiellt och det mest omfattande som över huvud taget finns från 1700-talet. Dock återstår en möjlighet att det ursprungliga talet och formuleringarna i protokollet skiljer sig från varandra.

Källorna har lästs med följande frågor i minnet: Hurdana politiska betydelser fick ord inom det breda semantiska fältet för folk, nation, representation, suveränitet och demokrati genom vilka fenomen som senare kallades ”folk-suveränitet” och ”representativ demokrati” beskrevs i olika länder? Hur förändrades betydelseerna under de svenska debatterna om ståndens privilegier och konungaförsäkran? Radikaliserades de eller omdefinierades de då och då reaktionärt? Förstod eller använde de olika stånden nyckelbegreppen på olika sätt? Vi kan också fråga oss om det fanns skillnader i hur ”demokratin” och folkets politiska makt över huvud taget debatterades på riksdagen och i den offentliga debatten. För att få ihop ett urval ur den samtida offentliga diskussionen har jag läst alla de pamfletter från åren 1771–1772 i vars titel ordet folk står i en politisk betydelse. Jag har också läst sådana kontroversiella periodiska publikationer och pamfletter vilkas innehåll debatterades under riksdagarna eller som i den tidigare forskningen har visat sig vara radikala. Några ytterligare publikationer med relevanta titlar har också beaktats. Jag har tagit hänsyn till alla hänvisningar till folkets eller nationens politiska roll samt till alla diskussioner om representation, suveränitet och demokrati både på riksdagen och i de utvalda pamfletterna.

Folkbegreppets ökade politisering på riksdagen 1771–1772

Riksdagen öppnades med tal i vilka folkbegreppet var centralt. Kungen, Gustav III, visste själv hur detta allt populärare begrepp skulle användas på ett övertygande sätt och definierade sig som ”den förste medborgaren bland et fritt folk” och satte som sitt mål att regera över ”et fritt folk” så att svenskarna skulle bli ”det lyckeligaste folk på jorden”.¹⁷ Lantmarskalken Axel Gabriel Leijonhufwud svarade också han med folkretorik, någonting som hattarna i adelsståndet hade använt ofta redan under föregående riksdagar. Beaktansvärt i hans tal är de upprepade hänvisningarna till ”det svenska folket” och (mera obestämt) till ”Svea folk församladt till allmänt riksmöte”.¹⁸ Den dominerande uppfattningen att adeln tillsammans med de andra stånden

¹⁷ *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719, 1771–1772* (Stockholm 1969–1971), vol. I (SRARP I), 25.6.1771, s. 25–26.

¹⁸ SRARP I, 25.6.1771, s. 26–28; Lagerroth, *Sveriges riksdag* VI/2, s. 209.

utgjorde det politiskt aktiva svenska folket och inte bara representerade det kan ses i uttrycket att adeln ”jämte den öfrige delen af det svenska folket” mötte kungen på riksdagen.¹⁹ Symboliskt sett var alltså hela det svenska folket närvarande, vilket erbjöd en möjlighet att uttrycka uppfattningar om folkets politiska roll i beslutsfattandet. Enligt adeln var adelsståndet självt den viktigaste delen av det svenska folket även om alla stånden i princip var lika maktägande.

I den offentliga debatten förekom också idén om ständerna som folkets fullmäktige, valda förtroendemän och representanter. Publicisten Carl Ingmans pamflett beskrev regeringssättet konventionellt som ett system där ”Svenska Folket” hade överlämnat sin frihet och säkerhet ”i egne Fullmäktiges händer” och placerat den högsta makten ”i Vänners och Medbröders händer”. Enligt Ingman, som avlönades av en viktig hattledare och gärna skrev pamfletter som försvarade adelns privilegier, hade detta regeringssätt fungerat väl så att ”Folkets förtroende” aldrig hade svikits.²⁰ Ingmans appell till riksdagsmännen illustrerar hur folkets och nationens politiska roll kunde uttryckas i det sena frihetstidens Sverige ur en adlig synvinkel:

Frie Svenske Män! I, som Folkets förtroende ifrån sine Medbröder uphögd til sine Högste Domare, uti hvars händer vi på god tro öfverlämnat vår, och vår Barns välfärd, det är Edra öron som böra vara öppnade för Svenska Folkets Röst, [...] I kunnen ej misbruka hela Nations Rättigheter [...].²¹

Den republikanska idén om riksdagsmän som folkets domare kombinerades av Ingman med rojalistiska råd när skribenten uttryckte sin beundran för en monarki som aktivt stöddes av det svenska folket: ”Sveriges Fullmäktige! det är Eder Nationen updragit värkställigheten af sin vilja, at med upriktigaste nit och tilgifvenhet gå sin Konung tilhanda” och ytterligare ”Rikets Ständer! I ären församlade på Svenska Folkets vägnar sätta på Gustafs Hufwud en Krona.”²² Här kombinerades termerna folk och representant, någonting som man sällan gjorde i själva riksdagsdebatterna. Ingman vände sig till riksdagsmännen och påpekade: ”Veten! at det Folk som gjordt Eder til sine Repré-

¹⁹ SRARP I, 25.6.1771, s. 28.

²⁰ [Carl Ingman], *Svenska Folkets Röst, Framburen Inför Rikets Församlade Ständer Vid Riksdagen 1771* (Stockholm 1771), s. 2. Partiattribueringarna är baserade på de viktigaste biografiska uppslagsverken.

²¹ [Ingman], *Svenska Folkets Röst*, s. 7.

²² [Ingman], *Svenska Folkets Röst*, s. 13–14.

sentanter, har det upmärksammaste öga fäst på alla Edra steg, [...]”.²³ I kröningens kontext var det fråga om en sådan representation av folket som hade nekats under principalatsstriden på 1740-talet. Den centrala frågan i striden hade ju varit om riksdagsledamöterna hade ett fritt mandat eller om de var direkt ansvariga för alla sina beslut till sina väljare som representanter. Ingman tog upp den sista betydelsen i avsikt att stöda en stärkt kungamakt.

På riksdagen var det konungaförsäkran och den kombinerade privilegiefrågan som förorsakade de mest omfattande debatterna om folkets politiska roll. Konungaförsäkran blev så central då den ansågs lika viktig som grundlagarna men kunde ändras utan alla ståndens samtycke.²⁴ De ofrälse stånden med mössmajoritet hade ansett det omöjligt att gå vidare i den för dem viktiga privilegiefrågan så länge som den borde ha avgjorts enhälligt. Nu fann de en möjlighet i att kombinera ärendet med konungaförsäkran som ständernas majoritet skulle kunna omformulera. Enligt den nya formuleringen skulle kungen behöva instämma endast med majoriteten och inte med samtliga stånd, och ämbeten skulle öppnas för medlemmar ur alla stånd.²⁵ Under de här omständigheterna i vilka adelns specialställning utmanades började nu också mössoppositionen använda folkbegreppet oftare och i radikaliserade betydelser.

Sekreta utskottet, som beredde förslaget till konungaförsäkran, fick en speciell sammansättning på denna riksdag då också bondeståndets fullmäktige fick delta i planeringen. Utskottet med 50 adelsmän, 25 borgare, 25 präster samt bondeståndets fullmäktige utgjorde ett forum där alla fyra ståndens medlemmar möttes och debatterade, vilket säkert var unikt för den tidens Europa.

Konungaförsäkran, ståndsprivilegierna och folkretoriken i sekreta utskottet och hos de ofrälse stånden hösten 1771

Under hösten 1771 inlämnades tre förslag till ekonomiska privilegier för de ofrälse stånden. I bondeståndet kom privilegiefrågan upp den 4 september som en ny version av de förslag som redan gjorts på föregående riksdag. I borgarståndet föreslog borgmästaren i Sigtuna Johan Sundblad förstärkta ekonomiska privilegier för det egna ståndet, och i början av oktober läm-

²³ [Ingman], *Svenska Folkets Röst*, s. 14.

²⁴ Nordin, 'Frihetstidens radikalism', s. 62.

²⁵ Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormakstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm 2000), s. 418.

nade Henrik Albrekt Brandenburg in sitt memorial som upprepade tidigare förslag. Som Nordin har påpekat fokuserade alla de här privilegieförslagen på juridiska frågor och ekonomiska rättigheter, inte på utvidgade politiska rättigheter. Bönderna ville t.ex. inte öppna sitt stånd för nya röstberättigade. I den offentliga debatten förekom det nog förslag till en utvidgning av stånden så att också jordägande ofrälse ståndspersoner kunde delta i valen.²⁶ På riksdagen försvarade varje stånd avundsjukt sina rättigheter mot alla andra grupper. Endast de som redan hörde till ett stånd skulle ges nya privilegier.²⁷

Vid en tid då adelns status hade ifrågasatts genom förslag till utvidgade privilegier för de lägre stånden användes folkretoriken av borgare och präster snarare än av adelsmän. I det här avseendet skiljer sig situationen från den föregående riksdagen där adeln hade använt folkretoriken flitigast. Redan när konungaförsäkran togs upp till behandling i sekreta utskottet föreslog borgmästaren i Åmål Anders Ekman (mössa) ett tillägg till texten så att kungen inte bara skulle säga ”vi emottaga af den högstes hand detta vårt dyra kall och ämbete” utan ”vi emottaga af den högstes och folckets eller nationens hand”.²⁸ ”Folket” och dess synonym ”nationen” skulle ha nämnts som den politiska maktens ursprung sida vid sida med Gud. Ekman förklarade sitt förslag med att denna formulering betonade kungens arvsrätt som härledde sig till ständernas fria val. Hans förslag stöddes av prosten Wijkman, vilket kan ses som ett bevis på att det inte nödvändigtvis var radikalt eller okonventionellt utan lätt kunde försvaras inom ramarna för frihetstidens grundlags-tradition och den lutherska politiska teorin.²⁹ Förslaget baserade sig på den medeltida kungavalstraditionen snarare än på någon av upplysningsfilosoferna klarare artikulera idé om folksuveränitet. I varje fall hade folkbegreppet nu politiserats av borgarna och några präster.

Det förekommer också sådana talakter som visar att medlemmarna först och främst ville säkra fria riksdagsmannaval i framtiden då de talade om behovet att nämna folkets frihet i konungaförsäkran. Prosten Israel Melin (mössa) från Kalmar kritiserade alla övergrepp mot de föregående riksdags-

²⁶ Roberts, *The Age of Liberty*, s. 196–197; Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 402–403, 407, 414, 421, 426–427; jfr Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 671–674.

²⁷ Roberts, *The Age of Liberty*, s. 207–209.

²⁸ Secreta Utskottets Beredrings Protocoller och Handlingar Rörande Svea Konunga Försäkran (SUBP), Riksarkivet, Stockholm, R 3570, 25.9.1771, f. 57.

²⁹ SUBP, 25.9.1771, f. 57; Frågan hade diskuterats redan på 1720-talet.

mannavalen som någonting som skulle ”röra sielfwa ögnastenen af folckets frihet”.³⁰ Samma fråga om manipulation av valen hade tagits upp i pressen. Ämbetsmännen och riksrådet i synnerhet hade blivit anklagade för att ha ”gjordt intrång i Folkets Rättigheter” och för att ”qwäfia Nationens röst, och lägga band på Folkets Frihet” under valen. Som en följd hade det blivit svårt för ”Nationen” att ”se sig presenterad af dem, som ej de; utan Ämbetsmän kârat”.³¹ I en annan pamflett citerade man sekreta utskottets protokoll från den föregående riksdagen, där utskottet klagade över hur nationen ”ej se sig representeras af dem, de sjelfwe kârat” och riksrådet och nationen ställdes mot varandra.³² Här har vi onekligen ett uttryck för idén om nationens representation, en idé som riksdagen inte nödvändigtvis erkände som sådan. Författaren ogillade det sätt på vilket folket hade hindrats att välja sina riksdagsmän; enligt honom hade ”Folkets fria Wal-rättighet” blivit kränkt. Ett särskilt problem var att ”Små-Folket icke känner sina egna rättigheter”.³³

Den 30 september började borgarståndet aktivera sig och konfrontationen mellan stånden få ett klarare uttryck. Borgmästaren i Eksjö Johan Lorentz Munthe (mössa) betonade att ”folcket” hade ”rätt att begära en ny försäkran, hvilcken innehåller en tillsägelse att regera efter Rikets alltid oförändrade Regerings form”.³⁴ Principen att folket måste få en bekräftelse på sina gamla rättigheter underströk frihetstidens konventionella tänkesätt på ett vis som inte lämnade några öppna frågor om folkets fundamentala politiska betydelse. Borgmästaren Samuel Corin från Laholm gick längre i samma argumentering och krävde att konungaförsäkran ”egentligen bör innehålla Konungens Höga förbindelser emot Folcket”.³⁵ Också här var idén om den politiska maktens folkliga ursprung starkt närvarande.

Sådana åsikter var dock inte allmänna inom utskottet. Enligt lagmannen Johan Christoffer Hasencampf skulle en hänvisning till ”Konungens förbindelser emot folcket” i den kungliga eden utgöra en del av regeringsformen. Han var inte säker på att konungaförsäkran kunde ses som ”ett contract emel-

³⁰ SUBP, 25.9.1771, f. 68.

³¹ [Anon.], *Tänkar Om De Ämbetsmän, som wid förflutne Riksdagsmans-Wal, gjordt inbrott i Folkens Rätt och Wal-Frihet* (Stockholm 1771), ingen paginering.

³² [Pileus Invariatus], *Folkets Rätt, At Obehindrat Wälja Riksdagsmän, Såsom En wäsentelig del af Nationens Frihet* (Stockholm 1771), s. 6–7.

³³ *Folkets Rätt*, s. 3, 5.

³⁴ SUBP, 30.9.1771, f. 88.

³⁵ SUBP, 30.9.1771, f. 90.

lan Konungen och Folcket” såsom en tidigare talare hade menat. Om det skulle vara fråga om ett kontrakt så måste båda sidor ha tänkt på samma sätt om förändringen. Hasencampf såg det redan som ett särdrag för valriken att folket över huvud taget fick en försäkran av regenten.³⁶ Inom adeln motsatte sig också friherren och kammarherren Fredric Ulric von Essen (mössa) sådana kontraktsteorier. Essen, som hade ingått ett avtal med Gustav III om att inte förändra konstitutionen men hade sympatier för de ofrälse ståndens stigande krav, ”förklarade sig aldrig kunna enstämma i den tanken, att Svea Konungaförsäkran vore, eller liknade ett contract”.³⁷ Mössledaren Ridderstolpe för sin del beskrev hur oroad han var över att konungaförsäkrans ställning som grundlag ifrågasattes. Från hans synvinkel var det fråga om en akt i vilket nationen eller folket deltog tillsammans med monarken: “[...] å Konungens sida vore den ypperligaste act, hwarvid nationen hade att trygga sig: och innefattade ett byggeligt löfte [...] om folckets frihet och säkerhet.”³⁸ Det här var en moderat formulering av den politiska maktens ursprung hos folket, och tycks redan ha accepterats av en stor del av den politiska eliten. Det var dock fortfarande fråga om att säkra de privilegier som redan fanns. Likartade formuleringar hade givits av ledamöter från samtliga tre högre stånd.

Debatten den 1 oktober var viktig i och med att det svenska systemet jämfördes både med historiska och samtida republikanska styrelsesätt. Det började också bli klart att konfrontationen inte så mycket stod mellan kungen och folket utan mellan adeln och de andra stånden vilka ville avskaffa adelns särställning genom att utvidga sina egna privilegier. Borgarna och i viss mån även prästerskapet var aktiva i denna kampanj. Även enstaka adelsmän hyste sympatier för de lägre ståndens krav. Brukspatronen Clas Friezky (mössa) t.ex. ville se adliga eftergifter i privilegiefrågan. Han hörde sannolikt till de adelsmän som ansåg att det var viktigare att undvika en ökning av kungamakten än att försvara privilegierna.³⁹ Friezky påpekade att en verklig frihetsanda och kärlek till regeringssättet kunde uppnås endast ”när ett lika fritt, ett lika magt ägande folck ser sig wara lika berättigat” till samhällets förmåner.⁴⁰

³⁶ SUBP, 30.9.1771, f. 92–93; Om kontraktlärans kontroversiella historia se Roberts, *The Age of Liberty*, s. 64–65.

³⁷ SUBP, 30.9.1771, f. 95.

³⁸ SUBP, 30.9.1771, f. 95–97.

³⁹ Nordin, 'Frihetstidens radikalism', s. 63.

⁴⁰ SUBP, 1.10.1771, f. 126.

Bland borgarna tog borgmästaren Olof Raméen från Torneå upp adelns ämbetsmonopol som ett problem som de ofrälse stånden ville lösa genom förändringar i sina privilegier. Raméen valde att använda både nations- och folkterminologi för att politisera frågan och insinuera att adeln inte hörde till denna nation och detta folk. Det måste ha varit provocerande för de adliga medlemmarna att höra Raméen hävda att det fanns ”mycken oro i nationen” över privilegiefrågan och att det ”torde [...] vara nödigt, att folcket härmedelst i någon måtto, tillfredställes”.⁴¹ Nationen och folket hade hos Raméen en vilja som låg i konflikt med adelns privilegier. Det är ändå viktigt att komma ihåg att det här inte så mycket utgjorde ett argument för ”folksuveränitet” utan en omdefiniering av ett centralt politiskt begrepp för att nå en bättre position i privilegiestriderna. Adeln, som traditionellt hade uppfattat sig som den viktigaste delen av folket, höll på att uteslutas från detta folk. Också enligt Jonas Nordin var denna bortdefiniering av adeln en del av en medveten taktik hos de ofrälse stånden.⁴²

Prästerskapets synpunkter presenterades åter i sekreta utskottet av mössan Melin. Han förklarade vad problemet var ur det lägre prästerskapets synvinkel: ”Svenska folcket wore nog befästat i sin frihet i anseende til Thronen”, men vad som behövdes var att genom ämbetsmannaval skapa ”den jämvigt som hör [att] vara stånd emellan”.⁴³ Med andra ord var folkets ställning i relation till Kunglig Majestät i sin ordning, men det krävdes förändringar i privilegierna bland stånden vad gällde adeln å den ena sidan och folket å den andra. Melin deltog härmed också i den pågående politiseringen av folkbegreppet för privilegiestridernas behov. Motsatsställningen blev särskilt klar när han jämförde sin tids Sverige med den romerska republiken och argumenterade för lika rätt till ämbeten och jämlikhet i beslutsfattande mellan de olika stånden:

[...] Patricierna i Rom hade folkets högacktning så länge de ej usurperade på folkets rättigheter. När Plebejerne delte med dem de högsta ämbeten, och då besluten tagna af folket uti deras comitia tributa, blefwo lika gällande, som besluten uti deras comitia centuriata, då stadgades först Roms frihet och folkets rätt.⁴⁴

Denna användning av folkbegreppet med hänvisning både till den stora massan och till en politisk agent höll på att ställa adeln utanför folket, som

⁴¹ SUBP, 1.10.1771, f. 128.

⁴² Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 407.

⁴³ SUBP, 1.10.1771, f. 129.

⁴⁴ SUBP, 1.10.1771, f. 130.

skulle bestå av de tre lägre stånden. Med ett likadant exempel lånat från det republikanska Florens varnade Melin adeln för konsekvenserna om ingen privilegierreform genomfördes: ”Adelen i Florens våldförde menigheten; men minskade där igenom sin magt, sin egen säkerhet och sitt anseende; och återvann icke allmänhetens förtroende”.⁴⁵ Också i Melins tänkande var det privilegiejämknings och inte en bredare representation det handlade om.

Adeln hade använt folkbegreppet i konfrontationer med monarken och i strider mellan partierna, men denna radikaliserings av de lägre stånden förändrade deras argument. Mössledaren Ridderstolpe, som tidigare av taktiska skäl hade varit redo för eftergifter åt de ofrälse, reagerade genom att tillbakavisa alla jämförelser mellan den romerska eller polska republiken och ”vårt fria Samhälle”. Det som förenade Rom och Sverige var enligt honom partistriderna och plebejernas omöjliga krav, som slutligen hade förstört den romerska republiken.⁴⁶ Samma dom kom från generalmajoren Horn som motsatte sig den politiska radikaliserings, upplevde adelns ställning som hotad och allierade sig med kungen. Han tolkade den romerska historien som ett bevis på ”att då Tribuni Plebis regerade som tyranner, fingo de ock tyrannens öde”.⁴⁷

På samma sätt hade den romerska uppdelningen i patricier och plebejer jämförts med adeln och ”odalstånden” i den offentliga debatten. Tidvis hade man med patricierna syftat på en aristokratisk och med plebejerna på en demokratisk makt. Argumentet hade varit att en jämvikt mellan dessa utan en lika stark kungamakts som ett slags moderator hade förstört det republikanska regeringssättet i Rom och skulle förstöra friheten i också Sverige.⁴⁸ Ur adelns synvinkel skulle en balans mellan endast ”aristokrati” och ”demokrati” inte komma på fråga. Kapten Pfeif påminde kollegerna i utskottet om att det i konungaförsäkran var fråga om kungens ”förbindelser emot riket och sedan Nationens [...] rättigheter”⁴⁹ och inte om privilegier. Diskussionen hade nu tagit en förvånande riktning som innebar att adelsmännen inte längre argumenterade särskilt kraftigt för folkets rättigheter under gemensamma möten med de andra stånden.

⁴⁵ SUBP, 1.10.1771, f. 130.

⁴⁶ SUBP, 1.10.1771, f. 133.

⁴⁷ SUBP, 1.10.1771, f. 135.

⁴⁸ [Anon.], *Reflexioner angående Romerska Republikens olyckelige tilstånd, efter Konungas Magtens afskaffande* (Stockholm 1771), ingen paginering.

⁴⁹ SUBP, 1.10.1771, f. 143.

Adelns reaktion fick några ofrälse medlemmar att implicit låta förstå att det inte var fråga om en fullständig jämlikhet mellan undersåtarna. Detta visar att begreppet folk inte hade använts för att uppnå någon demokrati i en postrevolutionär betydelse och inte heller för att understryka folkets aktiva suveränitet utan för att nå samma ställning för präster och borgare i ämbetsutnämningar som adeln hade. En sådan vilja var naturlig i ett ståndssamhälle där möjligheterna till social mobilitet i hög grad berodde på de olika ståndens privilegier. Borgmästaren Sundblad (mössa), en förkämpe för borgarståndets privilegier, försäkrade att det inte var fråga om något demokratiskt projekt, som skulle ha blivit utdömt som anarkistiskt redan av Platon.⁵⁰

Debatten hade radikaliserats, men konflikten gällde privilegierna och inte regeringssättet som sådant. Vad utskottet föreslog var att Kunglig Majestät i framtiden följde ständernas majoritet och att ämbetsutnämningarna skulle ske endast på basis av meriter.⁵¹ Någon ytterligare demokratiseringsdebatt hade det inte varit fråga om, och själva begreppet ”demokrati” förekom inte alls under diskussionen i sekreta utskottet. Nations- och folkretoriken hade i alla fall använts flitigt under debatterna i sekreta utskottet under hösten 1771. Eftersom borgarståndets fullmäktige hade tagit upp den radikalaste definitionen av folkets rättigheter är det viktigt att granska vad borgarna sade om dessa under ståndets egna plena.

Privilegietemat togs upp i ståndet den 12 oktober 1771 när den ovan nämnde Sundblad gjorde ett förslag till privilegier för borgarståndet och kopplade samman ärendet med konungaförsäkran. Förslaget drev ensidigt borgarståndets intressen och följdes av en lång debatt om alla möjliga ekonomiska problem som hade någonting med saken att göra. Ståndets privilegier, diverse manufakturer och allehanda enskilda intressen omtalades. Konflikten med adeln doldes i det traditionella konsensusstalet. I ett svar till adelsståndets delegation hävdades att borgarståndet ville undvika förändringar i regeringsformen och samtidigt ”bibehåller jämnwikten mellan lika magtägande stånd”.⁵² Privilegiernas omdefiniering skulle alltså ske inom ramen för det existerande regeringssättet.

⁵⁰ ”Han plågades icke af några Platoniska idéer, att vilja vinna jämlikhet, alla människor emellan, eller att uphäfwa alla gränser emellan [...] stånd, emellan högre och lägre; befallande till lijddande.” SUBP, 1.10.1771, f. 139; se Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 422.

⁵¹ Roberts, *The Age of Liberty*, s. 201.

⁵² Borgarståndets riksdagsprotokoll 1771–1772, Riksarkivet, Stockholm, R 1410 (BrP), 17.10.1771, f. 2468.

Nations- och folkbegreppen spelade knappast någon nämnvärd roll i borgarståndets debatter. Inte ens borgmästaren i Landskrona Arvid Schauw (hatt), som hade förespråkat folkets rättigheter två år tidigare, använde begreppen i sitt försvar av privilegier för alla stånd.⁵³ Inom borgarståndet ansåg man alltså inte att privilegiefrågan var knuten till folkets politiska rättigheter. Någon anknytning till begreppet demokrati såg man inte heller. I Brandenburgs förslag till gemensamma privilegier för ”odalstånden”, vilket skickades till tryckning den 12 oktober, var den enda gången ”folket” nämndes när ”Rikets välfärd och Folkets försvar” definierades som målet för offentliga ämbeten.⁵⁴ Det tycks mest ha varit i tal hållna till andra stånd i sekreta utskottet som folkbegreppet tidvis politiserades av borgarna. Det gjordes för privilegiestriddens skull och så att folkbegreppet begränsades till de lägre stånden. Samtidigt fanns inga planer på att utvidga det till att omfatta alla undersåtar.

Trots den radikaliserings som hade skett inom den politiska debatten och som hade återspeglats i diskussionerna i sekreta utskottet talade prästeståndet inte heller om folkets politiska roll. Endast ett par präster ansåg det passande att tillämpa folkretoriken under plenumdebatterna. Den 12 oktober talade prosten Melin (mössa) om ”den af Swänska Folket förut i anseende til Thronen ägda [...] säkerhet” som borde befästas så att den skulle skydda ”emot Ämbetsmannamagten, at Folket i anseende till den ej behöfde lefwa i fruktan”.⁵⁵ Prosten Uno Brander tycks ha varit den enda av de övriga som tog upp behovet att skydda ”nationens” rättigheter.⁵⁶ Det talades mycket om prästerliga privilegier men inte om folkets rättigheter. Liksom i den offentliga diskussionen koncentrerade man sig inom prästeståndet mest på att vidga den egna sociala och politiska korporationens rättigheter.⁵⁷ Det här var en social debatt inom och mellan eliter och ingen politisk revolution.⁵⁸

⁵³ Jfr Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 672.

⁵⁴ Henrik Albrekt Brandenburg, *Swenska Odal-Folkets Rätt, Sammandragen i Project til et Dem gemensamt tilhörigt Privilegium, Wid Riksdagen År 1771* (Stockholm 1771), s. 389, 398.

⁵⁵ Prästeståndets protokoll 1771–1772 (PrP), Riksarkivet, Stockholm, Riksdagsarkivet, R 704, 12.10.1771, f. 859.

⁵⁶ PrP, 12.10.1771, f. 859; PrP, 29.1.1772, f. 1270.

⁵⁷ Skuncke, ’Den svenska demokratidebatten’, s. 291.

⁵⁸ Jfr Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 637, 652. För samma slags slutsats, se Roberts, *The Age of Liberty*, s. 210.

Adeln såg en fara i demokratin

Adeln berörde krisen i sin långa debatt om konungaförsäkran den 17 oktober. Nations- och folkbegreppen spelade endast en marginell roll, kanske beroende på den radikalisering som adelns ledamöter i sekreta utskottet och alla läsare av tidskrifter hade kunnat observera. Det cirkulerade ju pamfletter där det påpekades att det var opassande i ”et Fritt Samfund, at liksom upresa Aristocratiska och nästan inemot half-barbariske Skiljemurar, imellan lika Magtägande Ständer”. Kritiken riktades mot adeln, medan kungen framställdes som en förespråkare av ”hela Nationens Frihet”.⁵⁹

I detta klimat blev ordet demokrati använt i dess klassiska aristoteliska betydelse för att uttrycka bekymmer över de lägre ståndens krav. Friherre Lars Kagg, en känd anhängare av hovets intressen, öppnade debatten med att betona skillnaderna inom det språk på vilket de olika regeringsformerna beskrevs. Enligt denna opponent av utkastet till konungaförsäkran var ”[m]onarchier, aristocrathier och democrathier, så skiljaktiga i deras väsendtelighet, fota sig tillika hvar för sig på lagar, eij mindre i jämförelse sins emellan olika än regeringssättens uttryck uti talesätt”.⁶⁰ Det bästa med det svenska regeringssättet, såsom Kagg såg det, var att det undvek de flesta av de problem som de enkla klassiska regeringsformerna innebar.⁶¹

Bara få talare gjorde hänvisningar till ”et fritt folks rättigheter”.⁶² Kanslirådet Horn, som hade varit kritisk mot de lägre ståndens krav i sekreta utskottet, såg i stället en stor risk för en demokratisk kupp. Enligt Horn var de svenska ständernas politiska makt redan den största bland alla länder med en blandad regeringsform. Adeln hade traditionellt dominerat regimen, men nu såg det ut att ske en farlig förändring ifall prästerna, borgarna och bönderna uppnådde privilegieförändringarna: ”Nu synes högsta magten hvälfa liksom til de andre trij stånden, ock då löpa vij fara at stadna uti en komplett democratie, så populaire at dess like uti andre republikuer i hela verden icke finnes.”⁶³ Med andra ord var Sverige ett slags republik med folkliga och rentav demokratiska element, men landet skulle inte få förvandlas till en

⁵⁹ [Anon.], *Medborgelighetens [sic] och Enighetens Ebo, Wid Genomläsandet af Protocollerne och Projecterade Swea Konunga-Försäkran* (Stockholm 1771), ingen paginering.

⁶⁰ SRARP I, 17.10.1771, s. 403.

⁶¹ SRARP I, 17.10.1771, s. 404.

⁶² Carl Magnus Sparrschöld, SRARP I, 17.10.1771, s. 406, 408.

⁶³ SRARP I, 17.10.1771, s. 434–435.

fullständig demokrati.⁶⁴ För Horn var de sociala jämlikhetskraven och den demokratiska regeringsformen relaterade. Han såg det som helt omöjligt att i civiliserade stater förverkliga en sådan ”complete jämnlikhet undersåtare emellan” som de lägre stånden nu ville ha.⁶⁵ Även om adelsståndets missnöje med de övriga ståndens privilegiekrav klart framgick nämnde de flesta talare inte demokratin som det största hotet. Hovintendenten och mössan Peter Tham var den enda som upprepade Horns argument att ”[s]ådane jämnkningar och tilläggningar uti grundlagen leda omsider til democratie”.⁶⁶ Enligt dessa talare var ”demokrati” någonting som absolut måste undvikas genom att man opponerade sig mot privilegieförslagen.

Samtidigt fanns det också ledamöter såsom överste Clas Cederström som ville understryka idén om konungaförsäkran som ett kontrakt mellan kungen och folket enligt den naturrättsliga föreställningen om maktens folkliga legitimering. I princip kunde ett sådant kontrakt ha förändrats, men talaren ville heller inte minska adelns privilegier i förhållande till de andra stånden.⁶⁷ De flesta talare såg försäkran som en grundlag som både monarken och folket skulle följa⁶⁸ eller ansåg att om ”et förbund emellan konung och folket” fanns – någonting som allmänt förnekades – så borde det inte förändras.⁶⁹

Kapten Per Lilliehorn (hatt), kungens anhängare, var kanske den mest aktiva i användningen av folkbegreppet och drog varnande paralleller till andra fria nationer såsom Grekland, Rom och Polen.⁷⁰ Vad Lilliehorn re-

⁶⁴ Jfr den franska ambassadörens rapporter till Paris om hotet att Sverige skulle bli ”*purement démocratique*” (2.8.1771) och att ”*l’amour de la démocratie [...] est la maladie épidémique de cette nation*” (12.9.1771), citerade i Skuncke, ’Medier, mutor och nätverk’, s. 274. Adelsmännen med hattsympatier hade säkert berättat om sina besvär för de franska diplomaterna. De diplomatiska rapporterna som källa vittnar naturligtvis inte om någon positiv föreställning om demokrati inom den samtida svenska eliten.

⁶⁵ SRARP I, 17.10.1771, s. 435.

⁶⁶ SRARP I, 17.10.1771, s. 440.

⁶⁷ SRARP I, 17.10.1771, s. 442–443.

⁶⁸ Per Lilliehorn, SRARP I, 17.10.1771, s. 444.

⁶⁹ Hasenkamf, SRARP I, 17.10.1771, s. 447.

⁷⁰ ”Hr Lilljehorn påmint sig af romerska folckets historia, huru de flickade så länge uppå sine lagar, till dess de förlorade all rättighet at mera göra sig lagar, aristocrater uphofvo sig, lystnaden att regera bragte dem för at få bryta lagar at alltid göra nya, til dess de äntel. togo regentens mantel uppå sina axlar, och deras vilja blef folckets lag. Nya konungaförsäkningar vid hvarje konungaombyte i Polen hafva satt detta rike i den belägenhet, som vi det nu se; [...] Hos grekerna upkommo areopager, de arbetade så länge med nya lagars författande under sken af at försvara friheten, til dess lagen försvan och med densamma Grekelands frihet.” SRARP I, 23.10.1771, s. 493.

kommenderade var att man inte skulle förändra någonting i konungaförsäkran och ständernas relativa ställning. Enligt honom försvarade man bäst folkets frihet genom att bevara det etablerade regeringssättet och adelns rättigheter.

Adeln beslöt att informera de andra stånden om att den såg förslaget till konungaförsäkran som en kränkning av grundlagen och privilegierna och därför som stående utom riksdagens kompetens samt att 1751 års konungaförsäkran borde följas som oförändrad.⁷¹ Kort efter de här debatterna, den 29 oktober, innehöll hattpublicisten Gjörwells *Politiske Reflexioner* en essä där Montesquieus *De l'esprit des lois* (*Om lagarnas anda*) refererades angående ”Folk-Regering” och ”Folk-wälde”. Gjörwell preciserade nu Montesquieus definition av demokrati som en republik där den högsta makten tillhör folket genom att påpeka – med hänvisning till Sverige – att ”en Stat kan vara fri, utan at vara hel och hållen Democratick. Folket kan ändå äga sin frihet, fastän det skulle updraga Styrelse-Werket åt en eller flere Personer, allenast det sjelf får fastställa Lagarne och tilse deras behöriga handhafwande”.⁷² Sveriges folk var fritt genom sin roll i lagstiftningen och sin kontroll över det delegerade regeringsansvaret. Regeringssättet hade onekligen några demokratiska element i en aristotelisk betydelse men var ingen direkt demokrati i en klassisk eller representativ demokrati i någon postrevolutionär betydelse.

Vad betydde då demokrati och vad innebar den allmäneuropeiska politiska teorin för Sveriges del? Gjörwell uppfattade demokratin på ett klassiskt sätt så att folkets omröstningar på stora möten sågs som nödvändiga för att omvandla folket till ”Regent” med lagstiftande och kontrollerande makt. Samtidigt måste antalet deltagare på mötena definieras så att man kunde veta om hela eller bara en del av folket hade talat. Folket skulle välja ämbetsmän till ledare. Enligt honom hade man i Aten och Rom sett att denna regeringsform kunde åstadkomma ”undranswärde saker”.⁷³ Med andra ord kunde folkväldet i princip fungera väl. Men det fanns också stora problem: Roms exempel hade visat att även om folket kunde utse och kontrollera förvaltningen hade det ingen förmåga att själv förvalta sig. ”Folket har antingen för mycket eller

⁷¹ Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 657.

⁷² [Anon.], *Politiske Reflexioner* 7, Stockholm, 29.10.1771, s. 5. Gjörwell hade författat åtminstone tidskriftens första nummer.

⁷³ *Politiske Reflexioner* 7, 29.10.1771, s. 51–52.

för liten drift”, vilket betydde att folket under ”Folk-wäldet” eller ”Democratien” måste indelas i klasser innan systemet fungerade.⁷⁴ Demokratin kunde alltså endast fungera om uppdelningen i väljare och regenter samt olika stånd bevarades.

Den största utmaningen var dock att demokrati, folkvalde eller folkstyre – också i det grekiska fallet – baserade sig på folkets dygder. I 1700-talets Sverige fanns dessa dygder inte, enligt Gjörwell: ”De i vår tid tala om ingen ting annat, än *Manufacturer*, Handel, *Financer*, Rikedomar och sjelfwa Yppigheten.”⁷⁵ Ett ytterligare argument mot fullständig demokrati i Montesquieus anda såg han i den engelska republiken på 1600-talet som inte hade varit någonting annat än ”engelska Folkets fruktlösa bemödande för at hos sig uprätta Democratien”. Eftersom det inte heller där hade funnits någon dygd hade man gått tillbaka till den gamla regeringsformen.⁷⁶ Prognosen för demokratin i Sverige var i enlighet med Montesquieus politiska teori, de klassiska och engelska exemplen och observationerna av den samtida politiska diskussionen dålig. Det frihetstida regeringsättet borde först och främst bibehållas.

I november började adeln skicka delegationer till borgarståndet gällande konungaförsäkrans behandling. Efter att adelns delegation hade avgått den 2 november talade borgmästare Ekman (mössa), som redan i sekreta utskottet hade betonat folkets roll, om ”Nationens frihet och säkerhet” som en viktig del av den förnyade konungaförsäkran. Enligt Ekman hörde rättigheten till ämbeten också till ”den ofrälse delen af Nationen” som medlemmar av ”et fritt och tänckande folck”.⁷⁷ Rådman Johan Henrik Hochschild (mössa) från Stockholm fortsatte med att understryka ständernas möjligheter att fatta beslut så länge som de inte äventyrade ”Nationens frihet” eller de enskilda ståndens privilegier.⁷⁸ En viss radikalisering kan man se i mössledaren Munthes antydande att man borde ”för Nationen å daga lägga Ridderskap och Adelns ofog i denna sak”,⁷⁹ vilket hade inneburit en vädjan till den allmänna opinio-

⁷⁴ *Politiske Reflexioner* 7, 29.10.1771, s. 53.

⁷⁵ *Politiske Reflexioner* 7, 29.10.1771, s. 55–56.

⁷⁶ ”Folket i sin bestörtning sökte Democratien, och fann den ingenstädes; ändteligen, efter många rörelser, anstöter och skakningar, måste man stanna wid sjelfwa det Regerings-sättet, som man hade förkastat.” *Politiske Reflexioner* 7, 29.10.1771, s. 56.

⁷⁷ BrP, 2.11.1771, 2510–2511, f. 2513.

⁷⁸ BrP, 2.11.1771, f. 2519.

⁷⁹ BrP, 2.11.1771, f. 2529.

nen i opposition till adelns ovilja att ge privilegier åt de ofrälse stånden. Samma slags hänvisning kan ses i borgmästaren i Karlshamn Frans Cervins (mössa) åsikt att det var viktigt att också borgarståndet gick vidare i beslutsfattandet: ”Om Ståndet längre uppskiuter at afgifwa et [...] swar, så får wij Nationens röst emot oss.”⁸⁰ Borgarståndet borde följa ”nationens röst” i god tid.

Det var delvis adelns påtryckning i frågan om konungaförsäkran som fick borgarna att använda folk- och nationsretoriken i konfrontationen mellan stånden. Den 6 november 1771 upplästes ett protokollutdrag där borgarståndet först definierade frågan som högst viktig ”för det Fria Swenska Folcket” och sedan betonade att konungaförsäkran innehöll ”det Svenska Folckets dyrbaraste ägendom” och att den också i framtiden borde ses som en del av ”Folckets rätt och säkerhets bewarande”. Genom rätt beslut ”winer Regerings-sättet styrcka, Riket anseende och Folcket säkerhet”.⁸¹ Detta var det slutliga målet. Det var fortfarande fråga om formellt språkbruk där man inte öppet ville strama åt situationen men där folkbegreppet användes för att legitimera de krav som borgarståndet ställde för att stärka ståndets privilegier. Den 27 november formulerades inom ståndet ännu ett svar där man hänvisade till å ena sidan folkets laglydnad, å andra sidan ”Folkets förtroende” som grunden för beslutsfattarnas ställning tillsammans med börd.⁸² Borgarna kämpade alltså för att stärka sin sociala position och använde den positivt laddade folkretoriken i detta försök.

Samtidigt debatterade adeln frågan som en allvarlig kränkning mot den sociala och politiska ordningen. Här framträdde nations- och folkretoriken mindre tydligt. Reaktionerna var motstridiga. Man tyckte att en situation där ingen konungaförsäkran hade givits var farlig för folket⁸³ och att oförmågan att finna en kompromiss mellan stånden – situationen där folket tvistade om lagens tolkning – på ett negativt sätt inverkade på hur hela nationen uppfattade adeln.⁸⁴ Man betonade att det svenska folket inte bara var fritt utan också lagbundet⁸⁵ och hänvisade till kungens huldhet och ömhet om sitt

⁸⁰ BrP, 2.11.1771, f. 2529.

⁸¹ BrP, 6.11.1771, f. 2543, 2546–2547; Jfr prästeståndets protokollutdrag med hänvisningar till ”det fria och självständiga svenska folkets ovillkorliga rätt” och ”folkets fullmäktige” som är refererat i Lagerroth, *Fribetstidens författning*, s. 658.

⁸² BrP, 27.11.1771, f. 2706, 2719.

⁸³ de Fritzkij, SRARP I, 20.11.1771, s. 608, 610.

⁸⁴ Friederic Horn, SRARP I, 20.11.1771, s. 614, 30.11.1771, s. 680–681.

⁸⁵ Ugglå, SRARP I, 30.11.1771, s. 665.

folk.⁸⁶ Kaptenen Fredrik Vilhelm Leijonancker, som år 1769 hade bett Gud skydda Sverige mot demokratin, såg det nu nödvändigt att uttala självklarheten att "[s]venska folket vördar och älskar i underdånighet sin Konungs höga person".⁸⁷ Det började förekomma meddelanden till kungen, vilka lät förstå att han borde ingripa i krisen till adelns fördel.⁸⁸ Generalmajor Horn, en av kungens mest lojala anhängare, gav uttryck för den urgamla politiska rädslan att om "odalstånden" fick sina privilegier med tre stånds majoritet så skulle adeln förlora sin ställning och en demokratisk tyranni uppstå. Horn påminde om att "et populairt regeringssätt [...] aldrig kan bestå uti någon jämnhet" utan att det "snart kan degenerera uti tyrannie".⁸⁹ Jämlikhet var omöjligt att skapa, och försök därtill inom ramarna för den svenska författningen skulle inte bara skapa en demokrati utan förstöra all regering. På sätt och vis erkände Horn regimens folkliga bas. Den behövde bara regleras så att adelns övervikt inom folket bevarades. Horns personliga beslut skulle dock bli att aktivt delta i kungens statskupp i augusti 1772.

Sekreta utskottet definierade folkets politiska roll snävare i februari 1772

Diskussionerna i plenum om folkets politiska roll tystnade därefter för ett par månader. De ofrälse stånden ville inte längre fortsätta den fruktlösa debatten utan använde sin majoritet för att föra ärendet vidare oavsett adelns opposition och krav på konsensus i privilegiefrågor. Kungen försökte för sin del förgäves lösa situationen genom att varna stånden för en eventuell kunglig intervention.⁹⁰ Samtidigt debatterades de ofrälse stånds krav nästan dagligen i mössornas *Dagligt Allehanda* och i den rojalistiska *Allmänna Tidningar*.⁹¹ Adeln var i verklig fara att förlora sin ensamrätt till ämbetena, men den skulle inte förlora rätten utan motstånd. Åtminstone tvåhundra adelsmän, mest officerare och unga hattar, var redo att kämpa för bevarandet av sitt stånds privilegier. I praktiken betydde det att de höll på att bli kungens anhängare. Samtidigt blev de mer moderata inom adelsståndet, oavsett parti-

⁸⁶ Liljehorn, SRARP I, 30.11.1771, s. 670.

⁸⁷ SRARP I, 30.11.1771, s. 676.

⁸⁸ Friederic Horn, SRARP I, 30.11.1771, s. 680–681.

⁸⁹ SRARP I, 30.11.1771, s. 660.

⁹⁰ Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 662–665; Roberts, *The Age of Liberty*, s. 201–202.

⁹¹ Skuncke, 'Den svenska demokratidebatten', s. 286; Skuncke, 'Medier, mutor och nätverk', s. 418.

sympatier, oroliga för författningens framtid och beredde sig på att acceptera de lägre ståndens krav.⁹²

På vårvintern återkom ständerna till privilegiedebatten från samma sociala perspektiv men i en situation där adelsståndet var klarare splittrat än tidigare. Intressant nog ser retoriken ut att ha förändrats avsevärt efter november. Risker att adelns privilegier skulle ifrågasättas hade lett till att många adelsmän nu såg den traditionella konungamakten som sitt enda försvar.⁹³ Ett mycket mer traditionalistiskt politiskt talesätt hade återupptagits inte bara av adeln utan också av prästerskapet och bönderna.⁹⁴ Borgarståndet fortsatte inte heller med sin utmanande argumentering. En reaktion mot den radikaliserade offentliga diskussionen och hotet om ett kungligt ingripande var på gång.

Inom sekreta utskottet skilde sig adelns argumentation föga från den lutherska samhällsuppfattning som alla svenska undersåtar kände till från kyrkans undervisning. Denna föreställning var religiös och organisk.⁹⁵ Adeln utnyttjade den i avsikt att få de ofrälse stånden att återvända till sina gamla tänke- och talesätt efter att privilegiestrider så allvarligt hade hotat adelns position. Lilliehorn kombinerade t.ex. både traditionella argument och sådana argument som blivit konventionella först under den senare frihetstiden när han krävde att adeln ”måste ock äga folckets röst för sig, då de med lagen i handen försvara sina rättigheter”.⁹⁶ Med andra ord borde ”folket” låta adeln behålla sina privilegier. Märkvärdig hos en adlig talare med sympatier för kungen är den konfessionella argumenteringen, som påminner om en öppen bön, som visar hur talaren förlitade sig på den lutherska politiska teorin i den akuta inrikespolitiska krisen: ”Försynen som välfver folck och länders öden, låte enighetens anda råda öfver oss, på det välsignelse måtte bo ibland oss, och de olyckor afböjas som hota ett söndrat folck!”⁹⁷ När en del av adeln redan hade tagit till sig ett dylikt traditionalistiskt språk blev det lätt

⁹² Roberts, *The Age of Liberty*, s. 202.

⁹³ Nordin, 'Frihetstidens radikalism', s. 63.

⁹⁴ Jfr Lagerroths tolkning av ”odalstånden” som folkets rätta företrädare i Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 665, samt Nordins tolkning av religionens privatisering och irrelevans i politiska ärenden. Nordin, 'Frihetstidens radikalism', s. 64.

⁹⁵ Se Pasi Ihalainen, *Protestant Nations Redefined: Changing Perceptions of National Identity in the Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772* (Leiden 2005).

⁹⁶ SUBP, 11.2.1772, f. 206.

⁹⁷ SUBP, 11.2.1772, f. 206.

för monarken och hans prästerliga förespråkare att tillämpa detsamma vid statskuppen ett halvt år senare.⁹⁸

Som oppositionspolitiker hade Ridderstolpe uttryckt idéer om folkets centrala politiska roll och mindre än ett halvt år tidigare betonat folkets rättigheter. Nu ville han glömma detta och talade nästan som en luthersk biskop. Vad gällde "folckets röst" tyckte Ridderstolpe att "[m]an borde wäl lyssna efter den samma; men det wore säkrast att följa Guds och Samvets röst, [...] Ingen magt kunde hindra honom att täncka enligt Guds och naturens lag, efter billighet och Samvete." Det viktigaste målet var nu "att frälsa Fäderneslandet", och Ridderstolpe lät förstå att endast ett slut på privilegiestrider kunde möjliggöra detta.⁹⁹ Inte bara bönderna utan också prästerskapet och förhoppningsvis också de traditionellt tänkande bland borgarna skulle tystas med detta lutherska lojalitetsspråk. På ett liknande sätt talade greve Axel von Fersen om behovet att kämpa för fosterjorden med Guds hjälp för att mildra konfrontationerna.¹⁰⁰

De verkliga mästarna i luthersk politisk retorik deltog också i debatten. Till dessa hörde biskop Jakob Serenius, en framträdande mösspolitiker. Serenius tal demonstrerar hur naturligt det var för den svenska politiska eliten att finna en gemensam värdegrund i lutherska politiska argument ännu i slutet av frihetstiden. Serenius försvarade det etablerade regeringssättet mot alla alternativ, såväl politiska som sociala innovationer.¹⁰¹ Serenius skrämde upp åhörarna genom att antyda att oenighet skulle driva svenskarna bort från Gud och att följden skulle bli "en olycklig söndring af vårt lyckeliga regeringssätt".¹⁰² Oberoende av sina partisympatier beredde nu de svenska biskoparna vägen för en reaktion som skulle återställa den monarkistiska regeringsformen. Inte ens mössbiskopen stödde de radikala tendenserna.

Allt detta reaktionära tal inom de högsta stånden påverkade bevisligen bondeståndets ledamöter, som var lojala mot monarkin och lutherdomen. Nämndemannen Nils Svenssons (Kristianstads län) tal i sekreta utskottet utgör ett gott exempel. Nils Svensson betonade att böndernas önskan om

⁹⁸ Ihalainen, *Protestant Nations Redefined*, s. 170–173.

⁹⁹ SUBP, 11.2.1772, f. 211.

¹⁰⁰ SUBP, 11.2.1772, f. 215.

¹⁰¹ "Jag påminner att hela Svenska Kyrckan eller församlingen hvar söndag giör förböner för vår sämja och enighet uti Rikets ärenden." SUBP, 11.2.1772, f. 213.

¹⁰² SUBP, 11.2.1772, f. 214

privilegier på inget vis var avsedd som utmanande eller revolutionär. Han hänvisade på ett traditionellt sätt till folkets och allmogens rätt och understök viljan att bevara den politiska och sociala ordningen. Bönderna fick sålunda inte framställas som skyldiga till den inrikespolitiska krisen. I talet fanns dock en indirekt varning för eventuella konsekvenser ifall man inte tog hänsyn till folkets rätt.¹⁰³ För att få sina synpunkter hörda hade bondeståndets medlemmar upptagit folk- och nationsretoriken i sin argumentering vid sidan om det traditionella begreppet allmogen och hänvisningarna till Gud och lagen. Risken för oroligheter var inte helt undanröjd, vilket fungerade som ett potentiellt retoriskt vapen mot de högre stånden. Först och främst påminde dock Nils Svensson åhörarna om hungersnöden, som rådde i hela riket och som riksdagen inte hade kunnat lindra. Han framställde sig själv som en lydig undersåte och en representant för det enkla folket. Typiskt nog besvarades Nils Svenssons argument inte av de högre stånden. Bönderna fick tala, men detta betydde inte att de högre ståndens riksdagsmän skulle ha betraktat dem som jämbördiga deltagare i den politiska debatten. I praktiken var de inte integrerade i det politiska "folket" ens på riksdagen.

Mer allmänt kan man säga att orden nation och folk sällan förekom i böndernas tal under riksdagen 1771–1772. De talade vanligtvis inte ens om folkets rättigheter som de högre stånden utan fortfarande om "[a]llmogens gamla frihet" eller dess "fri- och rättigheter" med hänvisning till bondeståndets juridiska ställning snarare än dess politiska rättigheter.¹⁰⁴ Den enda gången "folket" hade förekommit på hösten 1771 var då bönderna talade om "förmoner och rättigheter" som "föregå folket i alla orter och landsändar", d.v.s. i en mycket allmän betydelse utan någon som helst innebörd för folkets aktiva politiska deltagande i den politiska processen eller ens hänvisning till krav på allmogens privilegier.¹⁰⁵ Under debatterna om de ofrälse ståndens privilegier kunde det hända att ingen inom bondeståndet ville diskutera saken. Inte ens detaljerna i konungaförsäkran intresserade all-

¹⁰³ "[...] jo, man måste visa hela nationen, att icke hafwa häruti någon del. [...] Skulden icke ligger på oss. Jag beder för Guds och människors skull att vi täncka på enfaldig allmoge i landet, som underhåller sina fullmäktige, att försvara deras rätt. [...] hungers nöd är i ett land, är rådeligt att handtera varsamt med folckets i Lagarna förvarade rätt." SUBP, 11.2.1772, f. 220.

¹⁰⁴ *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, vol. 12, 1771–1772 (Stockholm 1978) (BdP), 4.9.1771, s. 593.

¹⁰⁵ BdP, 4.9.1771, s. 603.

mogens riksdagsmän. Hellre diskuterade man olika enskilda intressen som framträdde i besvär från alla delar av det vida riket.¹⁰⁶

Adelsståndet och innehållet i konungaförsäkran

Adelsståndet återkom till formuleringarna i konungaförsäkran efter debatterna i sekreta utskottet i slutet av februari 1772. Åsikterna var delade: de unga officerarna ville fortsätta kampen medan de moderata ville se en kompromiss. Folkterminologin användes då och då, även om den inte dominerade det politiska talet. I stället användes klassiska exempel ofta som analogier till den svenska krisen. Kapten Fredrik Otto Billberg varnade för en partisplittning som kunde förstöra hela ”republiquen” eller staten. Han fann en analogi mellan konfrontationerna i den romerska republiken före dess fall och Sveriges pågående privilegiekris.

Romerska historien lär oss, att den första tvedräkten där upkom angående delningen af republiquens åker, derefter upväxte tvisten emellan patricii och plebeiji, adelen och folket, om mästa influencen på regeringsärenderne, och den ledde till triumvirater och omsider republiquens undergång. Vår ställning liknar ej långt ifrån denna sistnämde.¹⁰⁷

Billberg medgav här att en djup splittring mellan den svenska adeln och folket kunde uppstå och även att folket kunde förstås som skilt från adeln, precis som några borgare hade hävdad. Den omdefiniering av folkbegreppet som ”odalstånden” hade inlett höll alltså på att bli erkänd av sådana adelsmän som ville undvika att splittringen förvärrades och att författningen gick under och var beredda att ge efter för de andra ståndens krav. Billbergs prognos var inte helt grundlös om vi tänker på den kupp som kungen skulle göra inom ett halvt år för att göra slut på de öppna splittringarna i riket.

Ett alternativt varnande exempel fanns i antikens Aten. Det kan verka överraskande med tanke på hur negativa konnotationer demokratin som regeringsform hade haft inom den svenska adeln samt med tanke på tidigare jämförelser med Sparta. För Lilliehorn hade det nu blivit godtagbart att se det samtida Sverige och antikens Aten som jämförbara vad gällde motsättningarna inom politiken. ”Aten föll icke förr, än då visse tilltagsne män ibland folket nödgades förlika bort sina medborgares rättigheter för att sielfva

¹⁰⁶ BdP, 4.9.1771, s. 112–113; 12.10.1771, s. 156; 26.10.1771, s. 169; 30.10.1771, s. 173.

¹⁰⁷ SRARP II, 22.2.1772, s. 176.

kunna sig conservera”, sade han.¹⁰⁸ Lilliehorn menade att adeln borde fortsätta att motsätta sig förändringar i ståndens inbördes maktförhållanden och framställde adeln som sådana medlemmar av folket som försvarade inte bara sina rättigheter utan hela regeringssättet. Det var verkligen fråga om en adelsrepublik: för Lilliehorn var adeln fortfarande den viktigaste delen av folket. Också enligt Bunge, en ledande hattpolitiker, gick adelns och nationens fri- och rättigheter hand i hand.¹⁰⁹

Andra talare från hattpartiet tillskrev folket en ganska traditionell och passiv roll i den politiska processen. Fersen sade att konungaförsäkran skulle ses som ”den riksact, som skall förvara lagen och folckets deruti grundade fri- och rättigheter”.¹¹⁰ Han hörde tillsammans med Ridderstolpe, Pechlin, Essen och Jennings till de adelsmän – hattar likväl som mössor – som var beredda att ge efter för de andra ståndens majoritet.¹¹¹ Mössledaren Ridderstolpe sade bara att ”folckets yppersta väl” borde bevaras genom konungaförsäkran.¹¹² Pechlin, känd försvarare av regeringssättet, motståndare till kungamakten och även utdelare av de ryska mutorna inom mösspartiet, tyckte att adeln borde ha tagit det första steget mot en jämkning mellan stånden så att man skulle kunna ”förena folckets skiljacktiga meningar”.¹¹³ Enligt Pechlin behövdes konungaförsäkran för att garantera folkets frihet mot eventuella försök att öka kungamakten, och adeln måste göra en kompromiss för att ena folket. Han hade själv deltagit i förhandlingar där en kompromiss mellan partierna resultatöst söktes, och han var allvarligt bekymrad över regeringsformens framtid.

De flesta talare motsatte sig sådana eftergifter. Gustav Adolf Leijonmarck (hatt) t.ex. höll fast vid den skarpa linjen att adelns privilegier skulle försvaras som oföränderliga. Alla kompromisser skulle enligt honom leda till ”slutet af vårt regeringssätt, och att vi hvarcken äga aristocratie, democratie eller någon lag mera”.¹¹⁴ Det här betydde inte så mycket att aristokrati och demokrati skulle ha setts som naturliga och balanserande element av det svenska systemet utan att det fanns en risk för ett laglöst tillstånd där inte ens

¹⁰⁸ SRARP II, 22.2.1772, s. 198.

¹⁰⁹ SRARP II, 22.2.1772, s. 200.

¹¹⁰ SRARP II, 22.2.1772, s. 180.

¹¹¹ Lagerroth, *Frihetstidens författning*, s. 670.

¹¹² SRARP II, 22.2.1772, s. 190.

¹¹³ SRARP II, 22.2.1772, s. 187.

¹¹⁴ SRARP II, 22.2.1772, s. 207.

aristokrati eller demokrati skulle råda utan enbart full anarki. Medan de adliga riksråden tidigare blivit anklagade för att bygga upp en aristokrati var nu de lägre stånden skyldiga till att ha smidit demokratiska planer. Båda var lika oacceptabla för Leijonmarck, som själv hade blivit en anhängare av starkt kungamakt.

Officeren Carl Magnus Sparrschöld (hatt) följde samma argument: ”Lagar äro för ett fritt folck helgedomar, de böra lemnas aldeles orörde och oförändrade, om regeringssättet med folckets deruti grundade fri- och rättigheter skall bestå.”¹¹⁵ Sparrschöld använde folk- och lagbegreppen för att upprätthålla adelns privilegierade position inom den etablerade politiska och sociala ordningen. Om denna inte härdades av de andra stånden var det inte längre nödvändigt att respektera ”högsta makten hos Rikens Ständer”, ty ”då förvandlas vi till samma naturlige tillstånd, som de vilde och hottentotterne lefva uti”.¹¹⁶ Det gamla systemet borde bevaras om man inte ville se anarki i stället. Detta var den dominerande åsikten bland talarna.

Få adelsmän gick så långt i sin kritik av privilegieförändringarna att de varnade för demokrati. Gustaf Mauritz Posse såg det dock som absolut nödvändigt att konungaförsäkrän hänvisade till alla de fyra ståndens samfälliga beslut och inte bara till beslut fattade av en majoritet på tre stånd. För honom betydde förändringarna i formuleringen ingenting mindre än demokratins önskade genombrott: ”[...] på detta dyrbara ord *samtelige* ligger en sådan dyrd och ett så underbart frihetens försvar emot democratiskt välde [...]”.¹¹⁷ Här såg en ung adelsman demokrati som en motsats till frihet, det mest uppskattade ordet i frihetstidens Sverige. Adeln ville inte ha demokrati utan försvarade den etablerade regeringsformen (d.v.s. friheten) mot demokratin. Den klassiska, misstänksamma synen på demokratin dominerade fortfarande inom ståndet. De andra stånden för sin del talade inte alls om någon demokrati.

Lilliehorns andra tal den 24 februari visar hur adelns folkbegrepp fortsatte att vara kollektivistiskt och betonade adelns roll som folkets kärna. Enligt Lilliehorn kunde konungaförsäkrän och dess formuleringar av adelns privilegier inte förändras emedan de var en okränkbar del av ”det gyllende band, som binder konungs och folcks rättigheter tillsamman”.¹¹⁸ Det var inte möjligt att

¹¹⁵ SRARP II, 22.2.1772, s. 207.

¹¹⁶ SRARP II, 22.2.1772, s. 208.

¹¹⁷ SRARP II, 24.2.1772, s. 268.

¹¹⁸ SRARP II, 24.2.1772, s. 270.

upphäva ”folcks fri- och rättigheter” då det samtidigt var fråga om ”vår och folckets rätt”.¹¹⁹ Lilliehorn tyckte att det var absurt att påstå att han t.ex. hade fått sin ställning ”på folckets kostnad”. Enligt honom var det fortfarande i sista hand Gud som styrde folks öden.¹²⁰

Intressant nog höll folk- och nationsbegreppen också på att få nya slags betydelser p.g.a. de nya offentlighetsomständigheterna. Några adelsmän hänvisade till en obestämd större nation utanför riddarhuset och riksdagen, vilken observerade vad de olika stånden gjorde. Officeren Carl Jacob von Quanten tyckte att ”en uplyst nation” nog skulle lära sig vem som hade lagen på sin sida, adeln eller de övriga tre stånden.¹²¹ Lilliehorn beskrev hur ”hela nationen” och ”hela svenska folcket” följde med riksdagens händelser så som de rapporterades av skribenter i pressen.¹²² Sålunda gjorde den aktiva offentliga diskussionen nationen bredare än vad som hade varit fallet i adeln traditionella språkbruk. Även adeln kunde alltså appellera till ”nationen” mot de förirrade ”odalstånden” och tala om den allmänna opinionens betydelse. Men det fanns också en fara i den offentliga diskussionen: kapten Billberg var fortfarande bekymrad för hur vissa personer hade försökt uppvigla folket mot adeln och rådde sina medbröder att skrida till åtgärder som skulle göra folket mer positivt inställt gentemot adeln.¹²³ Här erkände Billberg folkets potential som *allmänhet* samt skillnaden mellan folket och adeln. De lägre ståndens radikalisering hade gjort en sådan distinktion möjlig och gjort folkbegreppets betydelser på nya sätt omstridda.

Debatten på riddarhuset slutade med en kompromisslösning som innebar att rikets högre ämbeten öppnades för de ofrälse. Majoriteten i adelsståndet ansåg det vara nödvändigt att ge efter.¹²⁴

Uppfattningar om folkets roll vid kröningen och efter Gustav III:s statskupp

Bland bönderna användes inte folk- eller nationsterminologi i krav på privilegier för allmogen på våren 1772, men två ledamöter uttryckte dock sin för-

¹¹⁹ SRARP II, 24.2.1772, s. 271.

¹²⁰ SRARP II, 24.2.1772, s. 281.

¹²¹ SRARP II, 22.2.1772, s. 182.

¹²² SRARP II, 24.2.1772, s. 282.

¹²³ SRARP II, 24.2.1772, s. 294.

¹²⁴ Roberts, *The Age of Liberty*, s. 203; Skuncke, 'Medier, mutor och nätverk', s. 281.

undran angående vad de såg som ett försök att utöka allmogens skyldigheter i samband med edsformulären i kröningen. Enligt Gabriel Månsson, rusthållare från Jönköpings län, och Johan Andersson, nämndeman från Uppland, var detta oacceptabelt hos ”folk uti en fri nation”.¹²⁵

Privilegie- och edsfrågorna framkallade inte heller i borgarståndet några argument baserade på folk- och nationsretorik, vilket kan ses som ett bevis på att sådana begrepp inte hade varit så centrala i ståndets privilegiekamp över huvud taget. Åtminstone skulle bönderna inte ses som en aktiv del av folket. Vad gäller edsformulären ville ståndet inte förändra det gamla på något sätt, vilket kan tolkas som ett ytterligare bevis för att någon förstärkning av existerande ”folksuveränitetsidéer” inte höll på att ske.¹²⁶ Borgarståndets traditionalistiska ställning återspeglas av dess stöd till prästerskapet då det motsatte sig förslaget att en av rådsmedlemmarna tillsammans med ärkebiskopen skulle sätta kronan på monarkens huvud vid kröningen. Borgarståndet kunde nu inte acceptera ”en så märkelig och stridig ändring emot 1751 års Kongl. Krönings Ceremoniel”.¹²⁷ Borgarna kunde inte se varför adelns fullmäktige skulle få ta del i akten utan såg den lutherska kyrkliga ceremonin som tillräcklig.

I adelsståndet ansåg hovkansler Bunge tvärtom att ceremonin absolut borde förändras så att prästeståndet inte längre skulle ses som det första ståndet. Hans åsikt att själva ceremonin inte påverkade kungens makt då ”han som konung af sitt folck är ärkänd”¹²⁸ återspeglar en sekulariserad förståelse av monarkens politiska makt. Ståndens eder hade inte heller någon gudomlig funktion då de ”binder tillsammans konungens och folckets rättigheter och skyldigheter vis a vis hvarandra”.¹²⁹ De här skillnaderna i ståndens uppfattningar av kröningen kan vara ännu en spegling av de olika folkbegrepp som adeln och de ofrälse stånden hade på våren 1772. Medan adeln skulle ha ökat ”folkets” roll genom att inkludera en världslig aspekt i kröningen – folket, som främst betydde adeln själv – ville de övriga stånden inte se någon dylik adligt definierad folkstyresymbolik i akten. De hade använt folkvokabulären mest för att legitimera sina privilegiekrav och ganska sparsamt även där.

¹²⁵ BdP, 11.4.1772, s. 349.

¹²⁶ BrP, 11.5.1772 och 20.5.1772, f. 3928.

¹²⁷ BrP, 21.5.1772, f. 3961.

¹²⁸ SRARP III, 20.5.1772, s. 93.

¹²⁹ SRARP III, 25.5.1772, s. 143.

Hur omtolkade då Gustav III folk- och nationsvokabulären när han tog över makten från ständerna den 21 augusti 1772? Han visste att den politiska situationen kunde utnyttjas och omstridda betydelser definieras på ett för honom passande sätt. Enligt Gustav III hade ”nationen” splittrats i två partier som liknade två ”folkslag” och som hade gjort ”folket” och ”me[n]ighet” till offer för sina strider. ”Folket” var ”nödlidande” och ”nationen” hade sett dess fullmäktige agera emot det. Gustav III lovade i stället att styra ”ett fritt folk”.¹³⁰ Med en sådan omdefiniering bestred monarken ständernas legitimitet som nationens rätta fullmäktige och gjorde sig själv till dess rätta försvarare, något som man förstod och accepterade ganska allmänt. Det hade ju utgivits pamfletter där man hade uttryckt ett hopp om att kungen skulle fungera som det stridande svenska folkets förenare, och på riksdagen hade samma slags anda förekommit.¹³¹

Scheffers tal till kungen och Vetenskapsakademien i oktober 1772 visar hur långt den svenska intellektuella och politiska eliten gick i sin anpassning till den nya monarkistiska regimen. Scheffer var ju kungens tidigare guvernör och hade rått honom att ta över makten och hjälpt honom vid formulerandet av den nya författningen. Mot denna bakgrund var det bara naturligt att han tolkade de antika exemplen på folkstyre utslutande negativt. Enligt Scheffer hade folket i Grekland regerat ”tygellöst” och deltagit i ”det skändeligaste sjelfsvåld”. I Rom – ”under Frihets tiden” – hade senaten föraktat folket och folket glömt alla sina plikter gentemot senaten så att folket hade blivit två folkslag utan någon verklig lycka.¹³² Med en sådan tolkning kunde man effektivt tillbakavisa den atenska demokratin, den romerska republikanismen samt deras olämpliga tillämpningar i frihetstidens Sverige. Åter under Gustav III ägde det svenska folket ”denna sanna, helsosama och til et Folks Sällhet oumgängeliga Friheten” på ett sätt som ingen nation i hela mänskligheten någonsin hade ägt. Till följd härav skulle

¹³⁰ SRARP III, 21.8.1772, s. 627, 629, 632; För bakgrund se Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm 2002).

¹³¹ Johan Fredric Quist, *Tal om Svenska Folkets Glädje och Hopp vid Konung Gustav III:s Höga Kröning, Den 29 Maji 1772. Underdånigast hållt På Kongl. Trivial-Scholan i Örebro, Hyllnings-dagen* (Örebro 1772), s. 17.

¹³² Carl Fredric Scheffer, *Tal, Om Förbindelsen, Imellan Grund-Lagarnas Art och Folkets Sällhet, Som Efter Dem Styras Skal; Hållit Uti Kongl. Vetenskaps Akademien, Vid Praesidii Afläggande, den 28 October 1772* (Stockholm 1772), s. 7–9.

det svenska folket under hans beskydd bli lyckligare än atenarna själva hade varit.¹³³

Till råga på allt svarade Vetenskapsakademien med att förklara att den gustavianska regimen var folkets största lycka: ”Genom et förbättradt Regerings-sätt, är nu en fastare grund lagd till Folkets varaktiga sällhet, en rättskaffens Frihet befäst, allmän och enskild säkerhet återställd.”¹³⁴ Så hade inte bara regeringssättet utan också folkets politiska roll omdefinierats.

Slutsatser

Det frihetstida Sverige är ett intressant fall i folkstyrets historia, men vi borde inte tala om ”folksuveränitetens” och i synnerhet inte om den ”representativa demokratin” genombrott i Sverige. Såsom Charlotta Wolff har påpekat kan forskaren lätt finna en vag metaforisk uppfattning om folksuveräniteten i frihetstidens politiska texter men borde inte dra teleologiska slutsatser om det svenska politiska tänkandets modernitet.¹³⁵

Om vi skall dra några slutsatser på basis av denna analys av diskussionen om folkets politiska roll under frihetstidens sista skede kan man säga att de i praktiken synonyma begreppen ”folk” och ”nation” politiserades och deras tidigare betydelser radikaliserades under riksdagen 1771–1772 i jämförelse med den föregående riksdagen. Detta skedde inom alla stånd och i synnerhet bland mössorna. För adeln stod bägge begreppen först och främst för ståndet självt och därefter för de övriga stånden på riksdagen. Inom borgarståndet och av några enstaka präster omdefinierades begreppen under riksdagen så att adeln blev utesluten från folket, d.v.s. så att de lägre stånden samt också en bredare allmänhet utgjorde folket eller nationen. Hänvisningarna till den bredare nationen eller folket användes dock mest inom den offentliga diskussionen och inte så ofta på riksdagen. Detta folkbegrepp användes på riksdagen endast för att legitimera de krav som först borgarståndet och sedan också allmogen ställde på utvidgade privilegier, inte för att kämpa för ytterligare politiska rättigheter utanför stånden. Några föreställningar om att alla invånare utgjorde den högsta beslutsfattaren eller om universell rösträtt förekom inte på riksdagen och knappast heller i pressen. Någon vidsträckt radikalisering av öppna ”folksuveränitetsargument” under riksdagen 1771–1772 kan vi inte heller tala om.

¹³³ Scheffer, *Tal*, s. 23–25, 30.

¹³⁴ Scheffer, *Tal*, s. 32.

¹³⁵ Wolff, ’Pro Patria et Libertate’, s. 62.

Radikaliseringen av de lägre ståndens språkbruk ledde dock till en sådan distinktion mellan adeln och de övriga stånden att folkbegreppets betydelser blev omstridda på ett helt nytt sätt. Några adelsmän var beredda att erkänna det bredare folkets existens och argumentet att adeln inte hörde till folket i en social betydelse. Även adelsmän försökte appellera till "nationen" mot "odalstånden" och såtillvida erkänna den allmänna opinionens ökade betydelse. Under hotet om en kunglig kupp omdefinierade en stor del av adelsståndet samt några biskopar folkbegreppet på ett reaktionärt sätt, någonting som på ett lyckat sätt fulländades av kungen och hans närmaste anhängare efter revolutionen.

Begreppet "folksuveränitet" stod ännu inte till talarnas förfogande. Suveränitet associerades aldrig med folket. Folkets ursprungliga politiska roll godkändes nog men på villkoret att denna makt redan helt och hållet hade givits till ständerna. Man kunde tala om ett "folkstyre" också för adelsståndets del, men detta betydde inte samma sak som demokrati. 'Demokrati' som begrepp var inte alls relevant för de lägre stånden, och inom adeln sågs demokratin först och främst som ett av de största hoten mot hela det politiska systemet. Det fanns ett demokratiskt element, vilket poängterades då och då i den allmänna diskussionen, men ingen klar demokrati. Överraskande är att endast få positiva definitioner om Sveriges regeringssätt som "populär" förekom i diskussionerna. Den klassiska, mest misstänksamma demokratiuppfattningen dominerade fortfarande och ifrågasattes inte av någon under riksdagen 1771–1772. Det enda logiska slutsatsen är att systemet inte kan kallas en demokrati varken i en klassisk direkt eller i modern representativ betydelse.

De samtida politikerna beskrev inte heller så ofta den frihetstida regeringsformen som "representativ". På riksdagen talade man praktiskt taget alltid om fullmäktige, inte om representanter – en term som nog förekom i pressen. Begreppet "fullmäktige" underströk riksdagsmännens oberoende status i förhållande till deras väljare, medan "representant" påminde om riksdagsmännens ansvar på ett sätt som inte var allmänt accepterat.

Som en generaliserande slutsats kan man säga att frihetstidens Sverige uppfattades som ett slags folkstyre baserat på ett traditionellt ständssamhälle och att denna uppfattning påverkade det politiska språket på alla nivåer. Mot slutet av frihetstiden hade folkbegreppet en viktig politisk roll i argumentationen inom och mellan stånden både på riksdagen och i synnerhet i den radikaliserade offentliga diskussionen. Någon "representativ demo-

krati” baserad på ”folksuveränitet” var det dock inte frågan om, och inte heller fördes där ”en demokratisk debatt”. Sådana positivt laddade och breda ideologiska begrepp blev möjliga först i och med den franska revolutionen tjugo år senare.

Regeringsformerna baserade på ständsrepresentation skall alltså inte tolkas för teleologiskt: det fanns ingen självklar utveckling mot modern representativ demokrati i dem, även om man kunde se ett demokratiskt element inom regeringssättet och varna för en möjlig utveckling mot direkt demokrati. Den här diskussionen ägde rum i det frihetstida Sverige först och främst inom ”den adliga republiken” och inte i de andra stånden; där hade radikaliseringsen av folkbegreppet partipolitiska och privilegiepolitiska motiv. Idén om folket som den ursprungliga makthavaren radikaliserades nog inom alla stånd under den sena frihetstiden men endast för att försvara eller utvidga deras privilegier i förhållande till de andra stånden. Det här var en social konkurrens som var karakteristisk för ständrepresentationssystemen och ingen politisk revolution. Först franska revolutionen skulle tvinga de politiska eliterna att på allvar modernisera sina demokratiföreställningar i länder såsom Storbritannien och Nederländerna och senare också Sverige. Även det blev endast en början på en lång process som skulle leda till en faktisk demokratisering av de politiska systemen i länder såsom Sverige och Finland.

FORSKARPROFILEN

Bo Stråth om nordisk, europeisk och global historia

Sedan hösten 2007 är Bo Stråth professor i nordisk, europeisk och global historia vid Renvall-institutet och dess Centrum för Norden-studier (CENS) vid Helsingfors universitet. Professuren ingår i det av Finlands Akademi och Utvecklingscentralen för teknologi och innovationer (Tekes) lanserade finansieringsprogrammet Finland Distinguished Professor (FiDiPro). Målet med programmet är att rekrytera internationella toppforskare till Finland. *HTF* vill uppmärksamma professor Stråths viktigaste planer inför de kommande åren i Helsingfors. En presentation av hans forskarkarriär finns på Stråths hemsida på <http://www.helsinki.fi/hum/nordic/strath>. Hemsidan innehåller även en komplett publikationsförteckning.

Norden, Europa och världen

För närvarande koncentrerar Stråth sig på två olika forskningsprojekt. Projektet *Between Restoration and Revolution, National Constitutions and Global Law: an Alternative View on the European Century 1815–1914* tillsammans med Martti Koskenniemi analyserar 1800-talet som en formativ period för Europa. Projektets ambition är att utveckla ett icke-teleologiskt perspektiv på Europa genom att studera sammanflätningen mellan politik och rätt, mellan ekonomisk integration och social disintegration, mellan nationell rätt och folkrätt och mellan geopolitik och konstitutioner. I stället för att vara ett projekt på marsch mot ett bestämt mål studeras hur Europa hela tiden pendlade mellan revolution och restauration, varvid Europa ses i sitt globala sammanhang.

Stråth har fört fram den provokativa tanken att det var början av 1800-talet som var den ”konstitutionella stunden” i Europa, inte grundlagskonventets förslag i Europeiska unionen år 2004 och folkomröstningarna år 2005.

Konstitutionerna ses ofta som ett första steg mot en demokratisering i Europa, inte minst i Sverige och Norge där de i många sammanhang placeras längs en utvecklingslinje från den fria bonden via konstitutionen till parlamentarismens införande, allmän rösträtt och nordisk demokrati. Avsikten med Stråths och Koskenniemis projekt är att nyansera den bilden. Konstitu-

tionerna användes på olika sätt på olika håll, och de bör också ses som verktyg för stabilisering av makt som hotas av krav på demokrati. Varför aktualiserades t.ex. revolutionerna 1830 och 1848 om konstitutionaliseringen var ett enkelt steg framåt på demokratiseringens stig?

Projektet *Conceptual History and Global Translations* betecknas också av en strävan efter att skriva historia på ett mer öppet sätt. Målet är inte att skriva en ny (eurocentrisk) världshistoria, utan att ur ett jämförande perspektiv och i samarbete med forskare från olika delar av världen komma med interkulturella analyser av hur det sociala, politiska, ekonomiska och religiösa begreppsliggjorts. En stor utmaning för projektet ligger i att söka rättvisa sätt att jämföra begreppen, d.v.s. ta i beaktande de varierande historiska erfarenheterna som begreppen bär med sig i de olika kulturerna. Idealet vore att ha ett metaspråk, som är frikopplat från de språkliga uttryck som studeras, men i brist på ett sådant metaspråk krävs reflektion kring de egna forskningspraktikerna och det egna språkbruket. En annan utmaning med uppenbara kopplingar till det förra problemet är de asymmetriska förhållandena kulturerna emellan: Kan man skriva historia globalt så att den bidrar till en fruktbar dialog och inte enbart förblir en västlig monolog? Stråth anser att projektets mål är att ge ett jakande svar på frågan. I oktober 2008 arrangerar projektet sin första konferens i Helsingfors med över 30 deltagare från Europa, Asien och USA. Det första egentliga arbetsmötet kommer att hållas i Bangkok i mars 2009.

Från Göteborg till Florens, från socialhistoria till begreppshistoria

Stråths nuvarande projekt fokuserar på omstridda begrepp, på idéer som faktorer i historisk utveckling och individer som politiska aktörer, men han började sin forskarbana med ett mer strukturbetonat perspektiv. Efter att ha arbetat som journalist och utbildat sig till lärare i historia, arbetade han med en doktorsavhandling vid sidan om lärararbetet. År 1978 disputerade Stråth i Göteborg under handledning av Jörgen Weibull med avhandlingen *Nordic Industry and Nordic Economic Cooperation*, och efter det har han förutom ett uppdrag som svensk EG-medlemsförhandlare på 1990-talet hållit sig till den akademiska världen.

I slutet på 1980-talet arbetade Stråth med ett projekt om varvsindustrin som bl.a. resulterade i boken *The Politics of Deindustrialisation: The Contraction Process of the West European Shipbuilding Industry*. Projektet var också en inkörsport till en mer revisionistisk historiesyn. Det strukturorienterade socialhistoriska perspektivet blev ifrågasatt och Stråth började ta språkets roll i historien på allvar. Omorienteringen kom inom ett jämförande projekt om demokratiseringen i Norden och Tyskland. I utgångsläget sågs Norden som ett exempel på en rak väg mot demokrati och Tyskland på en lika rak väg mot totalitarism, varvid förklaringen antogs ligga i mer egalitär bondemakt i norr och feodal makt i Tyskland. Dessa antaganden höll inte inför konfrontationen med empirin. Observationer av stark adelsmakt också i norr och av

bondemakt i Tyskland visade att skillnaderna var komplicerade. Lösningen söktes i det politiska språkets mobiliserande roll. Politiken var inte förutbestämd ur sociala strukturer utan bestämdes av hur den formades med mobiliserande begrepp i kraftmätning mellan olika sociala grupper. Utgången av den kraftmätningen var helt öppen.

Den språkliga vändningen syns tydligt i Stråths produktion från slutet av 1980-talet och början av 1990-talet. De nya perspektiv som uppstod i och med att man omtolkade förhållandet mellan den språkliga och utomspråkliga världen upplevdes som ett hot av många socialhistoriker, och begreppshistoria har alltså en förhållandevis svag ställning inom historikerfacket i Sverige medan den enligt Stråth står stark i Finland. I Göteborg sammankallade i början av 1990-talet en grupp doktorander t.o.m. ett motseminarium under titeln "Verkligheten som kom bort" som en reaktion till förordet i *Language and the Construction of Class Identities. The Struggle for Discursive Power in Social Organisation: Scandinavia and Germany after 1800* (1990) som Bo Stråth redigerade.

Det var också i slutet på 1980-talet som Stråth blev bekant med Reinhart Kosellecks tänkande och började tillämpa ett mer diskurs- och begreppshistoriskt perspektiv. Koselleck har varit en viktig källa till inspiration för Stråth sedan dess. Fortfarande inleds Stråths hemsida med ett citat från Koselleck:

So verglich Comenius 1623 die Tätigkeit der Historiker mit der Sicht durch Fernrohre, die posaunengleich über die Schultern nach rückwärts weisen. Mit solchem Blick in die Vergangenheit suche man Lehren für die eigene Zeit und die Zukunft zu gewinnen. Überraschend aber seien die gebogenen Perspektiven, die alles in jeweils verschiedenem Licht zeigen. Deshalb dürfe man sich keineswegs darauf verlassen, [...] daß eine Sache sich auch wirklich so verhalte, wie sie dem Beobachter erscheine. Jeder traue nur seiner eigenen Brille.¹

Historikers perspektivism och förflutna möjligheter till olika historiska utvecklingar är något Stråth betonar i flera av sina arbeten, inte minst i *Union och demokrati. De Förenade rikena Sverige–Norge 1814–1905* (2005) som understryker behovet av att analysera unionstiden utan att utgå från unionsupplösningen 1905 som en oundviklig slutpunkt. Han är dock kritisk till mycket av den forskning som bedrivs under namnet kontrafaktuell historieskrivning. Historieskrivning med frågor av typen "Vad hade hänt om...?" sitter fortfarande fast i den teleologiska synen på den historiska utvecklingen. Den utgår från en viss utveckling och når inte samma analytiska skärpa som studier som tar fasta på förflutna aktörers syn på möjliga utvecklingar. Det är den typens öppenhet inför möjliga utvecklingslinjer som Stråth vill förespråka.

¹ Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Suhrkamp, 1995 [1979]), s. 184.

Under åren 1997–2007 var Stråth professor vid Europauniversitetet i Florens (European University Institute). Han beskriver tiden i Florens som dynamisk: Europauniversitetet gav forskarna stor frihet, vilket ledde till många seminarier och samarbetsprojekt. I publikationsförteckningen syns detta t.ex. i att monografierna tar mindre plats och antologier och artiklar blir allt fler. Synligast är kanske en serie antologier som berör europeiska teman ur ett kritiskt perspektiv. Senast utkom *Reflections on Europe: Defining a Political Order in Time and Space* (2007) redigerad tillsammans med Hans-Åke Persson samt *European Solidarities: Tensions and Contentions of a Concept* (2007) redigerad tillsammans med Lars Magnusson.

Trots friheten upplever Stråth ändå att Europaforskningen, också den historiska, och inte bara den vid EUI, är alltför bunden till den samhällsvetenskapliga forskningsagenda som formuleras i Bryssel. Här ligger enligt Stråth en av de största utmaningarna för historiker: att använda de stora resurserna och det stora intresset för att granska europeiska frågor till att producera kritiska berättelser om Europa. Dagens legitimitetsproblem inom den europeiska integrationen kräver självkritisk reflektion genom en forskning som sker med större kritisk distans och akademisk autonomi.

Kritiska globaliserings- och Europaberättelser

Stråth anser att historieforskningen länge styrdes av en metodologisk individualism och att den fortfarande i stor utsträckning präglas av metodologisk nationalism. Historieskrivningens legitimitet har hört ihop med att skriva en historia för nationen, men även efter att nationella historier ifrågasatts och analyserats har nationalstaten fungerat som en självklar referensram för historisk forskning. Till och med i jämförande studier glömmar man ofta att ifrågasätta nationalstaternas roll som naturliga analytiska enheter för komparation.

Om historikerna å ena sidan bär på bördan av det nationella perspektivets snävhet, möts de å andra sidan av ohistoriska globaliseringsberättelser. Mycket av det som presenteras som sanningar om globalisering saknar kritiska insikter som grundar sig på historisk granskning. Global historia och europeisk historia bör enligt Stråth inte skrivas utgående från en teleologisk ram. Här finns ett uppenbart behov av studier som nyanserar berättelserna om Europa och det globala.

Svårigheten att överskrida språk- och kulturgränser är dock påtaglig i det praktiska forskningssamarbetet. En av den postkoloniala teorins stora namn Dipesh Chakrabarty har i sin *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (2000) pekat på de asymmetriska förhållandena mellan olika forskningsmiljöer: medan indiska historiker måste behärska de stora namnen i Väst, ställs det inga krav på att forskare i Väst skall känna till arbeten om sina ämnen från Asien eller Afrika. Redan att organisera ett forskningsprojekt som tillåter en jämlik dialog på forskarnivå är en stor utmaning.

Jani Marjanen

GRANSKNINGAR

Biografins återkomst

Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre*, 190 s., ill., Sekel Bokförlag, Lund 2007.

Med livet som insats är en nyttig exempelsamling på aktuellt biografiskt tänkande inom humanvetenskaperna. Många av texterna är skrivna i anslutning till ett symposium i Lund 2005 med samma namn. Verket innehåller, förutom en inledning och en avslutande genreindelad biografibibliografi, uppsatser indelade i tre avdelningar: generella tankar om biografen, ämnesspecifk biograf samt mötet mellan biografen och den biografierade. I antologin utvecklar representanter för historien och idéhistorien, litteraturvetenskapen och arkeologin fritt tankar om sina egna praktiska försök och läsefrukter inom biografisk teori och praktik.

Huvudintrycket är att skribenterna inte är så disciplinärt bundna, utan en historiker kan finna inspiration och uppslag även ur en litteraturvetares eller arkeologs erfarenheter. Symptomatiskt är att flera som presenteras som historiker eller idéhistoriker behandlar skönlitterära författare, vilka historiskt sett varit reserverade för litteraturhistorikerna. Det tycks därför som om biografifältet för historikerna har vidgats betydligt i den postmoderna världen. Redaktörerna konstaterar också i inledningen att det efter den "kulturella vändningen" är just litteraturvetenskap, antropologi och idéhistoria snarare än sociologi, statskunskap och demografi som inspirerar andra humanistiska ämnen och historia i synnerhet (s. 8). Rosengren och Östling deklarerar också att deras målsättning är "att diskutera biografen som en humanistisk genre, även om historievetenskapens metoder och traditioner ofta bildat utgångspunkten" (s. 8).

Det är därför i högre grad teori och metod än disciplinerna som ger relief åt bidragen. De flesta är ganska eklektiska, och skribenterna andas i regel tillförsikt vad gäller biografins möjligheter. Välviljan är legio och avståndstagandet framför allt från strukturalismen är markerat. Redaktörerna ser själva stora möjligheter i biografen, i dess lite slarvigt uttryckt postmoderna kostym, med förlust av den stora berättelsen och erkännande av det fragmentariska livet, dess inkonsistens, men med språket som en bärare. Ibland blir djärvheten stor, t.ex. hos Kristina Josefson som konstruerar en inte helt övertygande biograf över en medeltida gigant, ärkebiskopen Absalon, utifrån arkeologi. Att ett biografiskt synsätt inom arkeologin är en kontroversiell metod fram-

går av den debatt hon relaterar till (s.106–107). Mer övertygande är de båda redaktörerna då de slår fast att biografigenren inte skall ses som reserverad för den åldrande akademikern med sina möjligheter till en viss ”poetisk licens”, utan att den väl passar in i en tidig akademisk karriär för den som söker en synnerligen krävande genre. Frågan är ändå om inte skribenternas krav på ”historisk bildning, analytiskt skarpsinne, moralisk taktfullhet, stilistisk sensibilitet och psykologisk inlevelse” (s.10) snarare kräver en omfattande erfarenhet av forskning och livet där utanför.

Även om genren har vuxit är det många av de huvudsakligen svenska bidragsgivarna som inspirerats av antologin *Att skriva människan* som gavs ut tio år tidigare¹. Flera skribenter uppmärksammar också Eva Österbergs uppsats om historikerns roll i postmodernitetens tid², liksom Lisbeth Larssons poststrukturella biografi över författarparet Marika Stiernstedt och Ludvig Nordström³. Denna antologi har endast ett icke-svenskt bidrag, från Danmark. Det är intressant att som jämförelse ta del av ett av de tyngre internationella teoretiska bibliografiverken Bödekers *Biographie schreiben*⁴, där bidragen fördelar sig på engelska, tyska och franska. Varför har vi inte oftare flerspråkiga antologier i Norden?

”Biografins lov”, ”vetenskapens primat”, ”att skriva livet”, ”i begynnelsen var biografin” och ”spjutspetsforskning” är några av de slagord som attribueras biografin och det biografiska hantverket. Biografins ges möjlighet att leda forskningen. Den blir *metoden*, d.v.s. att skriva forskande utifrån livet. Antologin rymmer en glädje över att ha kommit ur den strukturalistiska tvångströjan. Alla har den traditionella biografin i minne, men det finns ett teoretiskt och metodiskt allvar i att konstruera en ny biografi. Nu strävar de flesta efter att begränsa, definiera, utskilja, tematisera och därmed förkasta det lineära och genetiska angreppssättet.

I inledningen påpekas det slående att det var akademikerna som övergav biografen under efterkrigstiden – inte läsarna. Bokhandelsdiskarnas biografitutbud talar sitt tydliga språk. Redaktörerna menar också att det nu är uppenbart att motståndet mot biografen inom vetenskapen inte vilade på någon ”universell akademisk norm” utan var ett uttryck för ”intellektuella och vetenskapsteoretiska övertygelser i en given epok” (s. 9) och att dess renässans har att göra med ett uppbrott.

¹ Ronny Ambjörnsson, Per Ringby & Sune Åkerman, (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografin som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm 1997).

² Eva Österberg, ’Individen i historien. En (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault’, *Det rolige börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Peterson 60 år den 20 december 1996* (Stockholm 1996).

³ Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna* (Stockholm 2001).

⁴ Hans Erich Bödeker (Hrsg.), *Biographie schreiben* (Göttingen 2003).

Flera författare tar upp etiska överväganden. Henrik Rosengren understryker hur viktigt det är att ha en bra relation till de efterlevande för att därigenom få tillgång till material som annars aldrig, eller efter lång tid, kunde komma forskningen till del. Problematiken behandlas bl.a. av idéhistorikern Ingmar Lundkvist som accentuerar hänsynstagande och vill tillämpa båda sidorna i den Ricoeurinspirerade ”misstankens” och ”uppbyggelsens” hermeneutik. Han ser komplikationer i denna uppbyggelsestanke: man får inte vara för lojal mot den biograferade, men samtidigt påpekar han, som flera andra, att de döda inte har replikrätt. Johan Svedjedal markerar mer faran att bli för servil och ger ett exempel från en tidigare Birger Sjöberg-biografs hänsynstagande, vilket ledde till att viktiga pusselbitar i Sjöbergs dikning inte kunde belysas (s. 76 f).

Andra ser mer renodlat postmodernt på biografien som ett uttryck för biografens egen biografi. Frågan är sedan hur mycket av de nya värderingarna som verkligen kommit in i biografierna och hur mycket som högst behandlats i de inledande teoretiska avsnitten. Både Larsson (s. 57–58) och Svedjedal tangerar frågan och Larsson finner få rena uttryck för poststrukturalismen.

Efter antologins sammanfattande inledning tar Alf W. Johansson, Birgitte Possing och Lisbeth Larsson i var sin artikel upp övergripande resonemang om biografien som vetenskaplig genre. Historikern Johansson ger en klar exposé över de fyra dominerande paradigmen inom svensk historievetenskap, där statsidealismen var biografins äldre guldålder. Via Weibullianernas mer ambivalenta hållning och strukturhistorikernas ointresse når han fram till i dag.

För Possing är begreppet gränsöverskridande viktigt då hon betraktar den moderna biografien och ser den både som en narrativ och som en analytisk genre. I Norden har Danmark haft svårast att acceptera biografins återkomst. Det strukturalistiskt kollektiva har dominerat längst där, menar Birgitte Possing. Kanske Finland är motpolen i Norden. Carina Nynäs har hävdad att biografien p.g.a. landets 1900-talshistoria hela tiden haft ett bättre mottagande i Finland.⁵

Litteraturvetaren Lisbeth Larsson menar att vi i biografien ständigt skapar människan på nytt. Biografins karaktär är intressant ur ett kulturanalytiskt perspektiv. Den ställer frågan vad en människa är. Den har alltid fokuserat på den enskilda människan, men genom att människan lever i en föränderlig social kontext kräver genren en ständig uppdatering.

Under samlings titeln ”Den biografiska blicken” får en litteraturvetare, en historiker, en idéhistoriker och en arkeolog, utifrån sina traditioner, förenas i ett biografiskt betraktelsesätt. De flesta problem tenderar att bli allmängiltiga och deras bidrag är snarare en plaidoyer för tillbakaträngda betraktelsesätt och

⁵ Carina Nynäs, *Jag ser klart? Synen på den heliga Birgitta i svenska 1900-talsbiografier* (Åbo 2006), s. 62.

metoder än ämnets primat. Det senare begreppet får bli ledordet i historikern Henrik Rosengrens bidrag: "Biografen – den humanistiska vetenskapens primat". Han pekar på att även s.k. "tidigare hårdföra strukturalister" som Le Goff och Ian Kershaw genom sina biografier över Ludvig den helige respektive Hitler har bidragit till biografins upprättelse. Avgränsning och perspektivval blir honnörsord. "Vaj inte för det motsägelsefulla!" lyder en av hans paroller, i vilken han samtidigt ser ett dilemma som avhandlingsskribent. Det oförenliga hos den biograferade kan kollidera med det vetenskapliga kravet på resultat, menar Rosengren, medan Ingmar Lundkvist ser biografen som ett korrigerande element mot alltför långtgående generaliseringar.

Litteraturvetaren och historikern har ju ett brett biografiskt arv att luta sig mot: i synnerhet berättelserna om nationsbyggarna och hos litteraturvetarna det psykohistoriska betraktelsesättet och synen på det nära sambandet mellan liv och dikt. Frågan är ändå om inte litteraturvetarna haft lättast att återgå till biografen. Svedjedal hävdar t.ex. att modern litteraturteori har vitaliserat biografen och att det biografiska projektet är inbyggt i litteraturvetenskapen (s. 65–66). En blick i såväl notapparaten som den samlade bibliografen avslöjar att biografier relaterande till skönlitterära skribenter dominerar, ja förekommer även hos historiker, som mest tagit sig an dem vi benämner kulturpersonligheter, på bekostnad av tidigare generationers porträtt av politiker och statsmän.

Bland de fyra bidragen i avsnittet "Den biografiska dialogen" blottlägger Yvonne Hirdman sina egna utbrott av leda och irritation över den tröstlösa läsningen av makarna Myrdals ungdomskorrespondens i en loggbok hon för under läsningen.⁶ Samtidigt bekänner hon att skriva om en annan människa är det roligaste en historiker kan syssla med. Frågor kring denna människas liv föds ur en nödvändig amatörism, med ordet inom citationstecken. Den blottar vår osäkerhet kring det vetenskapliga, påstår hon. Men i allt biografiskt skrivande gäller "normalhistorikerns vetenskapliga alibi" hederlighet, självinsikt och tydlighet (s.125)

Kanske är ändå Martin Kyllhammars avslöjande e-postutbyte med en kulturjournalist om Heidenstams påstådda nazistsympatier roligast. Han närmast "avrättar" en gren av de förutfattade meningarna han kallar *faktoider*; deras spridning, anammandet av en uppfattning och bristen på ifrågasättande. En faktoid, något faktaliknande, d.v.s. ett påstående som verkar sant, kan bara avslöjas av den som verkligen har en primär kunskap i frågan och är därför så förrädisk och långlivad som lögn. Bataljen i cyberrymden väcker eftertanke och inte minst hans slutsatser tål att begrundas.

Den avslutande bibliografen är ett nyttigt redskap för fortsatt studium, vilket utgivarna understrukit genom att se den som en av bokens fyra huvuddelar. Biografierna är indelade efter Eva Österbergs och idéhistorikern

⁶ Hirdmans mödor mynnade ut i *Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal* (Stockholm 2006).

Gunnar Ericssons modeller, vilket ökar användbarheten. Utgivarna urskiljer sex typer: den existentiella biografien, livsverksbiografien (ibland etiketterad som yrkesbiografien eller den intellektuella biografien), psykobiografien, den postmoderna biografien, den kontextuella biografien och kollektivbiografien. Många titlar finns inte där utan bara i notapparaten. Possing t.ex. har en bra lista över danska biografier. Lisbeth Larssons artikel ger en bibliografisk översikt över viktigare litterära biografier (s. 51–59). Huvuddelen av verken är svenska och nordiska. Slutavsnittets teori- och metodlitteratur har en jämn fördelning mellan Norden och den huvudsakligen anglosaxiska världen, dock med några bidrag från Tyskland, Frankrike och Italien. Om detta skall ses som en ansats till att hämta bidrag från olika akademiska traditioner är det ett lovvärt initiativ.

Rolf Enander

Världen runt från forntiden till nya tiden

Johan Söderberg, *Vår världs ekonomiska historia. Del 1: Den förindustriella tiden*, 398 s., ill., SNS Förlag, Stockholm 2007.

Det är inte många som vågar sig på att på några hundra sidor beskriva hur människor försörjt sig från tidig stenålder till början av industrialismens tidsålder. Johan Söderberg, professor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet, har åtagit sig en uppgift som kräver både omfattande beläsenhet och goda teoretiska verktyg. Så som det definieras i förordet, är Söderbergs uppdrag synnerligen ambitiöst: del ett av *Vår världs ekonomiska historia* ger ”en bred översikt av den stora dragen i världens ekonomiska historia från mänsklighetens begynnelse fram till omkring 1800”. I del två skall Lennart Schön fortsätta där Söderberg slutat.

I förordet, som Söderberg har skrivit tillsammans med Schön, ställs frågan om varför vissa är fattiga och andra är rika. ”Den frågan rymmer i mångt och mycket hela vår egen tids problematik – kring globaliseringen, kring den ekonomiska tillväxtens drivkrafter och kring människors sociala villkor” (s. 7), skriver de. Såsom de påpekar kan frågan endast besvaras om man har ett långt tidsperspektiv. Det stämmer säkert att skillnaderna i ländernas kulturer och i ekonomiska eller politiska förhållanden går långt tillbaka i tiden. Kanske går de ändå inte ända till *homo sapiens* uppkomst. För att svara på frågan varför vissa är fattiga och andra rika hade det kanske räckt med att börja med jordbrukets begynnelse, alltså den s.k. neolitiska revolutionen. Bokens enormt långa tidsperspektiv hänger snarast ihop med att Söderberg

vill bevisa att "den äldsta ekonomiska historien" får sin början i och med mänsklighetens begynnelse.

Söderbergs framställning är även teoretiskt ambitiös, trots att boken med sin breda översikt ger intrycket av att vara avsedd som en akademisk textbok eller ett diskussionsunderlag för debatten om globaliseringens historia. Söderbergs definition av ekonomisk historia ligger nära socialhistorien, men han hämtar sina teoretiska verktyg från ekonomin. I de gemensamma teoretiska utgångspunkterna som Schön och Söderberg arbetar med ingår på ett mycket klassiskt sätt produktionsfaktorerna arbete, jord och kapital. Lika klassiska är de teoretiker som de hänvisar till: Adam Smith, Thomas Malthus och Douglas C. North. Bland drivkrafterna för historisk förändring saknade jag i den inledande diskussionen begreppet konsumtion, som nu gömmer sig i begreppen efterfrågan och fördelning. Konsumtion är visserligen inte en produktionsfaktor, men enligt Adam Smith är den "all produktions enda mål och syfte" (s. 334). Det som vi brukar kalla rikedom eller fattigdom tar i mångt och mycket sitt uttryck i konsumtionen.

Det har säkert krävts mycket tid, arbete och tänkande innan Söderberg har kommit fram till vad som skall tas med i boken och hur det hela skall organiseras så att allt som känns väsentligt ryms med. Hur man än gör, är man tvungen att utöva våld mot verklighetens och tolkningsmöjligheternas mångfald. Så vitt jag kan se, följer bokens struktur inte någon konsekvent princip – strukturen är ibland kronologisk, ibland geografisk eller tematisk – vilket man också kan vänta sig då diskussionen rör sig på ett ofantligt omfattande fält. De två första kapitlen efter inledningen behandlar forntiden och antika ekonomier, men därefter är strukturen närmast geografisk: Afrika utanför Nildalen, Mellanöstern, Indien och Sydostasien, Kina och Japan, mongolernas välde, Latinamerika, Nordamerika samt Europa 500–1500 och 1500–1800. Utöver dessa huvudrubriker räknade jag över 70 underkapitel, ett tjugotal underunderkapitel och nära 30 textrutor, vilket säger någonting om hur rik på teman, information och inblickar boken är.

Boken är också rikt illustrerad med bilder från hela världen, och bildtexterna erbjuder ofta intressanta uppgifter. För att ge bara två exempel ur Europas konsthistoria: bilden av en gammal kvinna som steker ägg för att sälja dem av den spanske konstnären Diego Velázquez, som strävade efter att vara den främste målaren av vardagliga ting, och Pehr Hilleströms målning av en jungfru som köper en kärleksvisa och genast börjar läsa den, vilket är ett tecken på att den mekaniska läskunnighet som överheten krävde av folket kunde utvecklas till genuin läskunnighet bland folket.

Kunskap i ordets vidaste betydelse är Söderbergs mest centrala begrepp, han kallar det för motorn i ekonomisk omvandling. Uppkomsten av skriftspråket var en milstolpe, boktryckarkonsten en annan – dess snabba spridning i Europa främjade läs- och skrivkunnigheten, och tillsammans är de byggstenar i Söderbergs diskussion om Europas ekonomiska framgång. Hur man skaffat sig yrkeskunskap och formell utbildning i världen under olika

epoker är förstås också ett viktigt inslag. Jag brukar ställa mig ganska kritiskt till humankapitalteorin i dess nordamerikanska skepnad, men Söderbergs diskussion om de medeltida universiteten och skråväsendet från humankapitalperspektivet är både välbetänt och intressant.

Vid sidan av kunskap är institutioner i D. C. Norths bemärkelse centrala i Söderbergs resonemang, bl.a. äganderätt och dess konsekvenser för räntan, investeringar, handeln och köpmannaklassens betydelse. Låga räntor i medeltidens Europa (jämfört med övriga världen) hörde ihop med bättre skydd för äganderätten och mindre risk för kreditorer och köpmän. Söderberg knyter denna diskussion till uppkomsten av statens våldsmonopol och kostnaderna för dess uppbyggande och bevarande. Krig och våld är med rätta centrala även i hans diskussion om Europas framtråde som världsmakt efter 1500.

Bokens tredje begreppsliga hörnsten består av Karl Polanyis tes om tre sätt att organisera ekonomier. Polanyi ansåg att den moderna formen, marknaden, bara är ett av flera sätt att ordna det ekonomiska bytet. I äldre tid dominerade två andra organisationsformer, ömsesidighet (reciprocitet) och omfördelning (redistribution). Dessa begrepp visar sig vara mycket fruktbara för Söderbergs resonemang.

Vissa teman diskuteras hela boken igenom. Ett av dem är befolkningstätheten: gles befolkning betyder stora avstånd och långsam spridning av kunskap (men också av sjukdomar) och omvänt – därav en hel del om städernas ekonomiska betydelse. Ett genomgående tema är naturmiljön: vild och domesticerad flora och fauna, berg och slättland, regn och torka, bördig och mager jord, mineraler och metaller, vattnet som underlättar transport, öken och regnskog som försvårar den. Ett annat är priset på arbete och kapital och följderna av de relativa prisskillnaderna: slavarbete kontra fritt arbete, bundna kontra fria bönder och kapitalintensiva kontra arbetsintensiva förfaranden inom jordbruk och produktion. Att boken är skriven nyligen syns i att genus, i synnerhet arbetsfördelningen mellan könen, diskuteras på flera ställen.

Så som är lämpligt i dagens globaliserade värld vill Söderberg undvika att verka eurocentrisk, även om Europa upptar nästan en tredjedel av texten. En berömvärd detalj därvidlag är hans presentation av Ibn Khalduns tänkande – så vitt jag vet var Ibn Khaldun den första historikern som strävade efter att ge en begreppsmässig form åt historiens dynamik, men hans teoretiska inlägg har ofta förbisetts i den västerländska historieteoretiska diskussionen. Söderberg talar klarspråk angående de europeiska erövrarnas ekonomiska exploatering av den övriga världen, men åtminstone i ett fall kunde han ha gjort en grym historia ännu grymmare. Arbetet i silvergruvan i Potosí var ödesdigert för de indianer som tvingades dit inte bara för att gruvarbetet som sådant var livsfarligt, utan för att indianerna dog av kvicksilverförgiftning (kvicksilver användes för att få ut silvret ur malmen).

Söderberg för ingen explicit diskussion med sina föregångare inom den globala historieskrivningen. Fernand Braudels stora verk *Civilisationer och*

kapitalism 1400–1800 (det franska originalet 1967–1979) finns med i litteraturförteckningen, medan Rondo Camerons *Världens ekonomiska historia från urtid till nutid* (det engelska originalet 1989) saknas. Jag kunde inte låta bli att jämföra Söderbergs och Camerons tillvägagångssätt – bokitlarnas likhet tvingar helt enkelt till det. Resultatet var till Söderbergs fördel: mellanrummet på tjugo år i utgivningsåren syns i att ”världen” i Söderbergs arbete är klart mindre eurocentrisk än i Camerons arbete. Det hade varit artigt av Söderberg att ta med sin företrädare litteraturlistan, men att Immanuel Wallersteins namn inte förekommer någonstans i boken anser jag är värre. Vad man än tycker om hans *The Modern World-System I–III*, har den inspirerat så mycket diskussion, debatt och forskning kring globaliseringens historia att hans namn hade förtjänat ett omnämnande.

Vår världs ekonomiska historia är inte skriven för fackfolk utan för en bredare läsekrets, och framställningssättet är anpassat därefter: stilen är lätläst, textrutorna med samtida citat gör förflutna människor levande för läsaren, kartorna är tydliga och figurerna är lätta att tolka. De nödvändiga facktermerna förklaras så att läsare som inte är insatta i ekonomisk teori skall kunna följa resonemanget. För en finländsk historiker är det en extra bonus att termer som i den internationella diskussionen så gott som alltid förekommer på engelska här får svenska motsvarigheter. För egen del var jag t.ex. nöjd med att få lära mig att *indentured labour* på svenska heter kontraktsbunden arbetskraft. Den som tycker att ekonomisk historia låter tråkigt borde läsa Söderbergs bok för att inse hur spännande den kan vara.

Marjatta Rahikainen

Bondemotstånd i Skåne och Småland under senmedeltiden

Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Studia Historica Lundensia 14, 579 s., Malmö 2007.

Mathias Cederholm undersöker i sin doktorsavhandling på vilka sätt bönder kunde protestera och göra motstånd mot överheten under en relativt turbulent tidsperiod, nämligen åren 1490–1525. Detta sker genom en regional jämförelse av det senmedeltida danska Skåne och det svenska Småland. I boken behandlas böndernas olika möjligheter att få sin röst hörd: uppror, allianser, fejder, suppliker, förhandlingar, hyllningar o.s.v.

Avhandlingens frågeställning är aningen diffust presenterad. I inledningskapitlet presenteras olika slags frågor lite här och var, vilket kan förbrylla läsaren. På sidorna 14–15 går Cederholm dock igenom frågorna någorlunda

koncentrerat. Han anser att de bildar en ”trestegsraket”. Den övergripande frågan är hur bönderna agerade politiskt under åren 1490–1525 lokalt, regionalt och rikspolitiskt i Skåne och Småland. Frågeställningen undersöks i tre moment, vilka kan sammanfattas enligt följande: 1) Vilka resurser var omtvistade och vilken form tog konflikterna? Cederholm skildrar alla förhandlingar och konflikter som han spårat mellan bönder och överhet under åren 1490–1525. 2) Hur framträdde bönderna som kollektiva politiska subjekt? Cederholm undersöker i vilka grupper och på vilka arenor de agerade samt vilka institutioner de använde sig av. 3) Vilka rättsföreställningar och politiska argumentationer använde bönderna sig av och hur såg dessa föreställningar ut jämfört med överhetens argumentation och anspråk? Meningen med denna fråga är att fördjupa tematiken och avrunda avhandlingen.

Central i avhandlingens teoretiska del är behandlingen av den komparativa metoden. Cederholm använder sig av heuristisk, deskriptiv, analytisk och paradigmatiske komparation, d.v.s. alla former av den komparativa metoden. Författaren söker i sitt material främst efter sex olika variabler som grund för komparationen. Han är utifrån de allmänna frågeställningarna intresserad av konflikthanledning, aktörer, motparter, interaktionsform, arenor samt normer och värderingar. Fördelen med Cederholms komparativa metod är att de två regionerna som han undersöker är jämställda. Han har kunnat fördjupa sig i källorna både beträffande Skåne och Småland. Ifall Cederholm hade varit tvungen att endast förlita sig på sekundärlitteratur angående det ena området, hade de två landskapen inte kunnat jämföras lika genomgripande. Förutom det komparativa perspektivet innefattar teoridelen en användning av begreppet ”politisk kultur” som en teoretisk term. Cederholm hänvisar till Eva Österberg som menar att termen betyder ”vad folk vid ett givet tillfälle antar politiken kan innehålla”. Författaren framhäver dock att termen inte bör ses som en förklarande ram, utan skall som sådan förklaras. Därmed är termen förankrad i synnerhet i den andra och tredje delfrågan i Cederholms frågeställning.

Beträffande källmaterialet är Cederholm intresserad av allt slags material som berör kontakten mellan bönder och överhet, speciellt klagomål från bönder. Däremot finns det mycket litet kameralt och rättsligt material bevarat från undersökningsperioden. Av tidigare forskning framhäver författaren för svensk del Eva Österberg, Harald Gustafsson och särskilt Peter Reinholdsson, som undersökt vilka normer och värderingar som legat bakom olika parterers handlande och argumentation. Å andra sidan har Cederholm inspirerats av det europeiska forskningsläget (bl.a. Gadi Algazi, Peter Blickle och James C. Scott) som betonat att bönderna hade en mångfald av motståndformer. Framför allt i Tyskland är forskningen kring bondemotstånd omfattande, vilket Cederholm också dragit stor nytta av. Cederholm kunde dock ha tagit i beaktande den finska forskningstraditionen i en högre grad, även om en betydande del av denna forskning endast är tillgänglig på

finska.¹ Det är symptomatiskt för avhandlingen att i avsnittet där Cederholm behandlar tidigare svensk forskning, ignorerar han nästan helt och hållet undersökningar gjorda av finska forskare. Detta känns onekligen anakronistiskt. Oberoende av dagens politiska gränser var Finland en integrerad del av Sverige, vilket borde återspeglas i forskningen.

I inledningskapitlet behandlar Cederholm även avhandlingens disposition. I kapitlen två till fyra går han metodiskt igenom alla konflikter rörande resurser i Småland och Skåne under forskningsperioden. Författaren själv kallar kapitlen en ”empirisk kartläggning”. Rubrikerna på dessa kapitel inleds alltid med orden: ”Kampen om resurser”. Kapitel två som behandlar konflikterna mellan kronan och allmogen heter således ”Kampen om resurser: Kronan och allmogen”. I det följande kapitlet undersöks kampen mellan bönderna och det andliga frälset och i det fjärde kampen mellan jordherrar och landbor. Kapitlen fem och sex är de verkliga analyskapitlen. I det femte kapitlet sammanfattar och fördjupar Cederholm resultaten av de föregående kapitlen rörande protestformer och arenor. I kapitel sex undersöks etos-dimensionen i den politiska kulturen, d.v.s. vilka normer och värderingar som åberopas i materialet. Slutligen konkluderar Cederholm avhandlingen med att ta upp likheter och skillnader i de bägge regionernas politiska kultur.

I kapitel två framkommer det tydligt att skatter traditionellt har varit en av de främsta orsakerna till protester och uppror. I Småland ledde skatter och andra pålagor till motsättningar främst under krigsår, medan de i Skåne var en betydande bakgrundsfaktor i samband med ett stort skåniskt bondeuppror 1523–1525. Även handelsfrågor och kronans självsvåldiga ämbetsmän irriterade bönderna. I det tredje kapitlet kommer Cederholm fram till att det fanns stora likheter med utvecklingen i det tyska språkområdet angående motstånd mot de andliga institutionerna under senmedeltiden. Folkreformatoriska strömningar försökte begränsa kyrkans världsliga makt och biskoparnas resursanspråk. Fodring, tiondet och gästning var vanliga orsaker till protest. Med andra ord förekom det uppror och resningar mot andliga institutioner. I dessa ingick bönderna allianser med lågadel, konkurrerande politiska eliter och köpstädernas borgerskap.

I kapitel fyra undersöks som nämnt kampen mellan jordherrar och landbor. Denna relation är enligt Cederholm svåråtkomlig eftersom den var individualiserad. Det finns sålunda mycket knappt med källmaterial. Dessutom var relationen uppenbarligen komplex. Å ena sidan var det relativt vanligt att jordherrar och landbor ingick allianser med varandra, men samtidigt fanns

¹ Särskilt Kimmo Katajala har använt termen politisk kultur i studier av bönder under äldre tid. En del av hans produktion är tillgänglig även på andra språk än finska, exempelvis Kimmo Katajala (ed.), *Northern Revolts: Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries* (Helsinki 2004); Kimmo Katajala, ’Bondeoroligheterna i Finland, lokalsamhället och statens växande ekonomiska fordringar’, Harald Winge (red.), *Lokalsamfunnet og øvrighet i Norden ca 1550–1750* (Oslo 1992).

det spänningar. Exempelvis förekom det under det skånska bondeupproret omfattande skövlingar och anlagda herrgårdsbränder. I kapitlet framkommer även intressanta komparativa resultat. I Småland fanns det få konflikter mellan landbor och deras jordherrar, då frälset för det mesta fick hålla sig inom vissa ramar. I Skåne, liksom i hela Danmark, utsattes landborna däremot för en omfattande offensiv från jordfrälsets sida, vilket antagligen var en av orsakerna till upproret 1523–1525.

Ett av de mest intressanta avsnitten i avhandlingen behandlar utvecklingen av en bondefrälsekultur i södra Småland. Denna presenterar Cederholm i kapitel fyra. Gränstrakterna kännetecknades av en utpräglad vålds-, äro- och krigskultur, som var ett resultat av regionens långvariga militarisering. Förutom frälset var även en stor del av bönderna beväpnade och delade ett slags krigarmentalitet som vanligtvis hörde frälset till. Därmed är det inte överraskande att våldsbrott som ofta var kopplade till försvar av manlig ära var vanliga. Författaren finner även särdrag i gränsregionens materiella kultur, t.ex. ett utbrett statusbygge. Frälset byggde små befästa gårdar utan någon egentlig militär funktion, medan bönderna eftersträvade status genom s.k. högloftsstugor. Enligt Cederholm finns det tecken på ”en egenartad diffusion mellan frälse- och bondekultur där materiella statusmarkörer spelade en viktig funktion”. Kombinationen av en utbredd beväpning, krigsutsatthet samt en utvecklad landsbygdshandel och monetarisering förefaller enligt Cederholm ha förorsakat områdets speciella förhållanden.

I det första analyskapitlet behandlas motståndformer och arenor. Cederholm konstaterar att det var vanligt att bönder interagerade med kronan, bl.a. genom suppliker. Häradstinget var enligt författaren dock ”den mest avgörande instansen för lokal konflikthantering”. En intressant slutsats som han kommer fram till i sin analys är att samma interaktionsformer, arenor och institutioner som betecknas som karakteristiska för tidigmodern politisk kultur även förekom i slutet av senmedeltiden. Den kanske mest givande slutsatsen i hela avhandlingen berör perifera gränsområden. Dylika områden hade mest kontakter med kronan och var således vana att samla sig kring politiska frågor. Cederholm menar att dessa områden på både den svenska och danska sidan av gränsen trots detta dessutom använde uppror och kollektiv vägran som ytterligare instrument. Periferiaspekten är således tvetydig, trots att gränsområden hade starka band till kronan var de centra för stora uppror och skatterevolter.

För att fånga in böndernas föreställningar och principer som användes i den politiska kulturen har Cederholm i det sjätte kapitlet varit tvungen att göra en djupare kontextualisering. Detta beror helt enkelt på att de källor där böndernas egna ord kommer fram är mycket få. Författaren har sålunda fokuserat på praktisk argumentation och praktiska protester. Med denna metod har han försökt komma åt både artikulerade och implicita värderingar. Cederholm har kommit fram till att det bland allmogen förekom en stark önskan om fred. Den princip som oftast dominerade gällde dock rätten till

beskydd. Överheten skulle beskydda sina underordnade och fick i gengäld rätt till en del av resurserna. Exempelvis i suppliker underströk bönderna sin lojalitet och trohet, men påminde samtidigt om herrarnas plikter. Författaren framhäver igen gränsbygdernas roll, i dessa villkorade allmogen ibland sina trohetslöften om de inte erhöill beskydd. Ytterligare en central del av den politiska kulturen bestod av lagar och sedvänjor. Cederholms slutsats i kapitlet blir att det fanns en tydlig repertoar av rättsliga, etiska och politiska principer som bönderna kunde använda sig av.

Mathias Cederholms avhandling bidrar både med nya empiriska resultat och med intressanta nya infallsvinklar. Förhållandet mellan landbor och jordherrar har blivit klarare och det tvetydiga förhållandet mellan bönder och överhet i perifera gränsregioner framkommer tydligt. De geografiska och kronologiska avgränsningarna fungerar väl. Det komparativa perspektivet är också lyckat, även om det medfört en del upprepningar som resulterat i en mycket tjock bok, på sätt och vis två avhandlingar. Den språkliga framställningen är dock flytande och inte alltför komplicerad vilket gör att avhandlingen trots sin omfattning inte kan betraktas som särdeles tungläst. Avhandlingens disposition är säkerligen en orsak till att boken blivit så diger. Det är kanske inte så vanligt i moderna doktorsavhandlingar att göra en uppdelning mellan den empiriska delen och analysdelen, utan ofta vävs de ihop. I detta fall är uppdelningen motiverad, och avhandlingen har inte blivit onödigt tilltrasslad eller rörig. Boken är inte heller för teoretisk, vilket gör den lätt att närma sig. Cederholm slösar inte energi på att omkullkasta tidigare forskning i dramatiska ordalag, utan använder sig av den på ett konstruktivt sätt.

En del kritik kan naturligtvis riktas mot avhandlingen. Tidigare nämndes den aningen diffust presenterade frågeställningen och den bristfälligt beaktade finska forskningstraditionen. Dessutom kan det påpekas att med tanke på avhandlingens komparativa perspektiv skulle en karta ha underlättat förståelsen, framför allt beträffande gränsregionernas särdrag.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att bönderna enligt Cederholm under senmedeltiden var politiskt aktiva och taktiska i högre grad än man tidigare hävdar. De hade en mångfald av aktionsmöjligheter: ”Överallt och i olika former försökte bönderna driva politik.” Beträffande den komparativa analysen framhåller författaren likheterna mellan de två landskapen, vilket framkommer speciellt tydligt när det gäller gränsregionen.

Kasper Kepsu

Mänskligt om ”det finska språkets fader”

Simo Heininen, *Mikael Agricola. Elämä ja teokset* [Mikael Agricola. Liv och verk], 399 s., ill., Edita, Helsinki 2007.

I fjol firades bl.a. Mikael Agricola, vars död hade inträffat 450 år tidigare. Som historisk personlighet är Mikael Agricola genomgående och uteslutande finländsk, så ihågkommandet av hans minne och omtolkningen av hans betydelse vilar praktiskt taget enbart på inhemska historikers och språkforskares axlar. T.ex. i Peter Burkes stora syntes om de tidigmoderna europeiska språkens sociala och kulturella historia, *Languages and Communities in Early Modern Europe* (2004), omnämns Mikael Agricola bara i förbigående, som översättare till Nya testamentet, och hans *Abckiria* lyser med sin frånvaro i Burkes förteckning över utgivningsåren för de första böckerna på olika folkspråk – de första tryckta böckerna på t.ex. lettiska, estniska och bulgariska är dock medtagna.

Under jubileumsår ges ofta ut böcker som handlar om den ifrågavarande personen eller händelsen, något som också och oväntat skedde i detta fall. Bland 2007 års publikationer utkom *Mikael Agricola – elämä ja teokset* av kyrkohistorikern Simo Heininen som sedan länge har ägnat sig åt Agricola och reformationstiden. Förläggaren har lagt ned mycket möda och resurser på att göra Heininens verk till ett praktverk: verket är inbundet, sidantalet relativt stort och illustrationerna rikliga och för det mesta i färg. Boken är uppenbarligen avsedd att tilltala den så kallade stora allmänheten, men den har också mycket att ge forskarsamfundet.

Heininens verk sammanfattar både författarens egna och andra Agricola-forskares resultat rörande Agricola och hans verksamhet. Framställningen grundas på de relevanta dokumenten i svenska och finländska arkiv, litteratur från reformationstiden, källutgåvor samt en ansenlig mängd tidigare forskningslitteratur. Bilagorna är två till antalet. Den ena är ett behändigt itinerarium, där både de viktiga etapperna i Agricolas levnadslopp och datumen för utgivningen av hans verk står angivna. Den andra bilagan består av noggranna förteckningar över illustrationerna i Agricolas verk, något som också bör tas hänsyn till vid sidan av själva texten och innehållet i den. Därtill är Heininens bok försedd med en kort ordlista, där vissa centrala termer står förklarade, och en personförteckning.

I enlighet med titeln är verket uppdelat i två huvuddelar, av vilka den första koncentrerar sig på Agricolas levnadslopp och den andra på hans skriftliga produktion. I det näst sista kapitlet analyseras också Agricolas eget bokinhav samt de marginalanteckningar som han försåg sina böcker med. Agricolas språkliga drag lämnas för det mesta obehandlade i detta sammanhang, eftersom fokus ligger på individen och hans verksamhet. Heininen berör dock tvistefrågan om Agricolas modersmål, men utan att ta ställning till vare

sig den finsk- eller den svenskspråkiga härkomsten och nöjer sig med att presentera motiveringarna bakom båda åsikterna.

Det biografiska avsnittet är, som man kan förvänta sig, skrivet i stort sett i kronologisk ordning, men Heininen berättar i själva verket mycket om den historiska kontexten och de övriga viktiga personerna i Agricolas samtid. Verket inleds med en kort översikt av Erasmus av Rotterdam, Martin Luther och de politiska omvälvningarna i Norden under Kalmarunionens slutskede. Därefter låter Heininen oss följa Mikael Agricolas levnadslöpp, men den stora översättarens liv sammanbinds hela tiden med övriga händelser under reformationsstiden och med många andra personer såsom Peder Särkilax, de svenska och de tyska reformatorerna och givetvis kung Gustav Vasa. Som reformator framstår Agricola i många avseenden som en som valt medelvägen: han var mer intresserad av Luthers humanistiska tolkningar än hans skarpaste kyrkokritik, och efter att ha förvärvat biskopsvärdigheten försökte han – dock förgäves p.g.a. motstånd från kungens håll – hålla fast vid Åbiskoparnas forna status och ställning. Trots att han tog avstånd från t.ex. helgondyrkan och stämplade den som vidskepelse, var han i sina skrifter i många avseenden benägen att bygga också på de medeltida katolska traditionerna. Reformatorerna hade med andra ord olika åsikter om hur den kristna läran borde renas.

I Heininens verk ter sig Agricola faktiskt mer som en levande människa än en patriotiskt sinnad reformator och översättare. I biografidelen lyfter författaren även fram bilden av Agricola som en fattig universitetsstuderande som i sina brev till kungen tigger om pengar och därför målmedvetet och i överflödiga ordalag smickrar och fjäskar för den ytterst penningmedvetne monarken – förgäves också i detta fall. I övrigt får vi just genom beskrivningarna av Agricolas komplexa förhållande till Gustav Vasa gott om påminnelser om de hårda realiteter under vilka Agricola levde och utövade sin verksamhet. Även den beundran och den avund som genomsyrar den bild som Agricolas efterträdare Paulus Juusten har förmedlat av Agricola för eftervärlden, får Agricola och hans samtida att te sig som mycket jordnära personer med mänskliga ambitioner och svagheter.

Agricolas översättningar, som omnämns redan i biografidelen, behandlas ingående i bokens senare del. Där analyseras verken i kronologisk ordning enligt utgivningsår. Heininen ger noggranna beskrivningar av varje boks innehåll och illustrationer samt Agricolas avsikter och källor. Heininens analys påminner ställvis om den stemmatologiska metoden, enligt vilken texter och textfragment jämförs och placeras i beroendeförhållande till varandra. För att använda den medeltida terminologin rörande textproduktion kan Agricola kallas en kompilator eller åtminstone likställas med en sådan, eftersom han gärna kombinerade olika förlagor i sina översättningar. De förklarande element han då och då fogade till sina översättningar kan också sättas i samband med den äldre förklarande och tydliggörande, alltså parafraaserande, översättningstekniken, även om den moderna tekniken, som syftade på ordagranna

återgivningar, redan hade gett sig till känna också i det svenska riket – den hade tillkommit bland birgittinerna i Vadstena kloster, såsom språkforskaren Lars Wollin har påvisat.

Inom Agricolakulten brukar man ofta glömma eller förbise att Agricola inte var den första som använde finska som skriftspråk – åtminstone religiösa texter hade författats på finska dialekter redan under medeltiden. Inte heller är många medvetna om att ”det finska språkets fader” inte ensam ansvarade för översättandet av Nya testamentet till finska – arbetet hade i själva verket inletts av en arbetsgrupp i vilken åtminstone två av Agricolas studiekamrater deltog. Agricola framstår dock fortfarande som en beundransvärd individ också i Heininens skildring: han bör alltså tillskrivas äran för att ha fullbordat arbetet, och han översatte också andra viktiga verk, vilket förutsatte initiativrikedom redan med tanke på att han måste hitta på eller konstruera lämpliga motsvarigheter till den icke-finska terminologin. Agricolas onekliga insats var och förblir att han både berikade det finska språket och gav det ett större skriftligt användningsområde än det tidigare haft. Såsom Heininen konstaterar, var Agricola den första finskspråkiga författaren i det avseendet att hans skrifter är de första finskspråkiga texter som gavs ut i tryckt form. Agricolas eftermäle bygger alltså i hög grad på boktryckarkonsten, som gav hans skrifter bättre möjligheter att spridas och bevaras. Men också hans personliga insats spelade en stor roll: Heininen lyfter fram de ansträngningar som krävdes för att skaffa fram finansiering för att trycka översättningarna.

Heininens verk erbjuder den nutida finländaren stor kunskap om Agricola som människa och historisk person. Såvitt nya dokument om Agricola inte uppdagas är det svårt att föreställa sig att den framtida forskningen efter Heininens syntes kan tillägga något väsentligt till vår bild av Mikael Agricolas liv eller böcker. Naturligtvis kan synvinklarna alltid nyanseras. Ett sätt vore kanske att kontextualisera Agricola vidare och fästa ännu mer uppmärksamhet vid sambanden mellan honom och hans föregångare, de medeltida översättarna. Just med tanke på att hans översättningsteknik innehöll tydliga medeltida drag kan han inte ha varit påverkad av bara humanister och andra reformatorer. Det vore också väl värt att försöka kontrastera Agricola mot andra senmedeltida eller tidigmoderna bibelöversättare, inte bara i det svenska riket eller i de större europeiska länderna utan även i Europas mer perifera områden, bland övriga senare omvända folk. På så sätt vore det kanske möjligt att få en ännu djupare förståelse för både reformationstidens mentala och sociala miljö och individens roll i den.

Marko Lamberg

Högreståndskvinnor som makthavande aktörer på 1600- och 1700-talets politiska scener

Svante Norrhem, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, 214 s., Lund, Nordic Academic Press 2007.

Historikerna har sedan länge bevisat att kvinnor, speciellt högreståndskvinnor, under den tidigmoderna tiden hade möjligheter att påverka sitt eget och sina anhörigas liv på olika plan. Kvinnor hade makt och de kunde utöva den bakom den formella maktens kulisser medan män agerade fullt synliga på scenen. Umeåhistorikern Svante Norrhem, som tidigare har forskat i bl.a. kanslitjänstemännen på 1600-talet, har nu åtagit sig uppgiften att kartlägga den roll högreståndskvinnor hade i svensk politik under tiden från 1632 till 1772. Liknande frågor har studerats av t.ex. Anu Lahtinen (som Norrhem hänvisar till) som i sin prisbelönade doktorsavhandling koncentrerat sig på släkten Fleming under perioden 1470–1620.¹

I sin bok koncentrerar Norrhem sig på politikerhustrur, närmare bestämt på dem som var gifta med riksråd eller kungliga råd, d.v.s. de mest aristokratiska och inflytelserika aktörerna inom den svenska politiken. Ofta var dessa damer även döttrar till riksråd eller kungliga råd. Nästan alla var adliga, mestadels kom de från gammal jordägande adel, fast på 1700-talet allt oftare från den nya ämbetsadeln. Riksråden utgjorde utan tvivel en betydelsefull grupp med politisk makt, men det fanns också några inflytelserika och viktiga politiker som aldrig blev riksråd eller kungliga råd. I boken diskuterar Norrhem relationen mellan den synliga och den osynliga makten respektive den formella och den informella makten och frågar sig vilken plats riksrådshustrun hade på maktens fält och om hon ingick i kvinnliga nätverk.

Begreppet makt är svävande och svårt att definiera. Uppenbarligen är det något som Svante Norrhem har tänkt mycket på under arbetets gång, men han ger ändå inte någon allomfattande definition. Norrhem skiljer mellan formell och informell makt. Formell makt var något som kunde utövas på ett lagligt erkänt sätt under den tidigmoderna tiden och innehades oftast enbart av männen. Han talar även om makt och auktoritet. Med makt i hans undersökningskontext menar han att en person hade möjlighet att påverka politiken (som här innefattar både formell och informell makt) medan auktoriteten är formellt erkänd och legitimerad makt, t.ex. regenternas eller ämbetsmännens makt. Norrhem understryker att människor alltid påverkas av olika sociala, ekonomiska, kulturella eller ideologiska strömningar samt av andra människor. Därför är det möjligt att adelskvinnor som inte hade

¹ Anu Lahtinen, *Sopeutuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620* (Helsinki 2007).

formell makt ändå kunde utöva informell makt eller till och med vara en auktoritet genom mannens formella och informella makt, menar Norrhem.

I ett omfattande bakgrundskapitel presenterar Norrhem kvinnliga monarker som hade formell makt och kvinnliga favoriter vid hoven som i sin tur hade informell makt. Han använder mycket utrymme för att diskutera de kvinnliga regenternas möjligheter att använda den formella makt som de hade som regerande drottningar, kejsarinnor eller furstinnor eller de kvinnliga mätressernas och favoriternas osynliga makt vid hoven i Europa. Norrhem visar att kvinnor relativt ofta hade mycket makt och att de kunde och också ville använda den. Han jämför hela tiden Sverige med England, Frankrike, Holland, Ryssland och andra länder för att hitta olika exempel på kvinnor vid makten. Jämförelsen med situationen i andra länder knyter de svenska kvinnorna till en allmäneuropeisk kontext och skapar ett djup i analysen. Norrhem presenterar även i korthet diskussionen kring genusforskning och kvinnohistoria. Detta kapitel förefaller något för allmänt och för långt för just denna bok – det omfattar ungefär en tredjedel av boken. Å andra sidan är det en synnerligen bra inledning till ämnet t.ex. för studerande vid universitet eller högskolor. Måhända är det också meningen.

Bokens kärna är dock de fyra kapitel som handlar om riksrådinnans omgivning, riksrådshustrun i politiken, riksrådshustrun i hushållet samt riksrådshustrun och makten. Här visar Norrhem att han är en skicklig forskare som har hittat ett och annat intressant i splittrade samlingar av material som handlar om kvinnor och deras verksamhet på olika områden. Norrhem har också läst källpublikationer som memoarer och brevsamlingar ur en fräsch synvinkel och hittar information om adelsdamer och deras samverkan i texter som kanske inte vanligtvis har betraktats som användbara källor om kvinnor.

De viktigaste faktorerna som bestämde individens plats i det tidigmoderna samhället var börd, stånd och släkt. Norrhem lyfter fram riksrådinnornas släktförbindelser och giftermålsmonster, diskuterar deras utbildning som barn och ser damerna som viktiga resurser och förmedlare i mannens politiska karriär. För att kunna agera framgångsrikt i politiken på 1600- och 1700-talen krävdes både pengar och förbindelser. Bägge kunde en riksrådsfru föra med sig i äktenskapet. Förbindelser med centralt placerade personer var ytterst betydande för den politiska karriären. Därför kunde fruns familjeförbindelser och släkt vara viktiga resurser i riksrådets eller det blivande riksrådets karriär. Utan förmögenhet var det nästan omöjligt att ta del i politiken, för man skulle leva och representera enligt sin ståndstillhörighet. Riksrådsdammarna var också en inflytelserik person som kunde ses som en förmedlare mellan sin makes makt och andra människor. På 1600-talet hade adelskvinnor relativt mycket makt och stora möjligheter att agera politiskt och ekonomiskt speciellt på lokal nivå. I många fall berodde det på att män var frånvarande p.g.a. fälttåg eller i vissa fall krigsfångenskap. Inflytelserika män hade inflytelserika fruar och många vände sig till riksrådsdammarna när man ville be om

någoting eller främja sina ärenden. På 1700-talet minskade fideikommissionerna adelskvinnornas möjligheter att ärva eller förvalta stora gårdskomplex samtidigt som 1700-talets professionaliseringsprocess minskade kvinnornas makt på lokal nivå.

Gränsen mellan det offentliga och det privata var oklar under den tidigmoderna tiden. Adelshushåll med sina släktingar, klienter och vänner privatiserade den offentliga verksamheten. Politik var samtidigt ett offentligt och ett privat ärende. Att det talades politik med och bland de kvinnor som var gifta med riksråd eller döttrar till riksråd är helt tydligt, konstaterar Norrhem. Den oklara gränsen mellan det offentliga och det privata gav adelsdamer med politiska ambitioner ett relativt stort spelrum. Adelsdamens karriär gick genom makens sociala och politiska position. Gifta kvinnor hade goda möjligheter att agera politiskt vid sidan om sina äkta män. Även faderns status kunde ge adelskvinnan mer centrala och inflytelserika förbindelser inom aristokratin. Adelsdamens makt var baserad på det privata och kunde utövas i offentligheten genom privata kanaler, menar Norrhem. Den politik riksrådinnor deltog i handlade mest om klass, sällan kön. Det är viktigt att vara medveten om att för adeln var stånd och status alltid viktigast, oberoende av eventuella kvinnliga nätverk. Detta är något som Norrhem inte glömmet trots att han tillämpar ett genusperspektiv. Han har lyckats väldigt bra i sin analys av kvinnornas makt och deras möjligheter att utöva den. Den svåra kombinationen mellan 2000-talets (genus)perspektiv och adelsdamens världsbild på 1600- och 1700-talet fungerar bra.

Med tanke på att Norrhem är mycket medveten om skillnaderna mellan tidsepokerna, d.v.s. 1600- och 1700-talet respektive 2000-talet, är det något störande att han flitigt använder enbart personernas förnamn eller ord som "mamma" eller "pappa". Jag hade förväntat mig att forskaren håller en kritisk och samtidigt respektfull distans till sina forskningsobjekt. Att använda bara förnamn ger ett både ohövligt och förtroligt intryck. Dessutom är det oklart vem det talas om i texten, speciellt när det fanns så många damer med samma förnamn. I princip har Norrhem nog valt att använda kvinnornas egna namn, d.v.s. namnet på deras fäder. Det är ett mycket bra val med tanke på att det inte var förrän i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet som kvinnorna bytte till makens namn när de gifte sig. Med bruket av namn visade kvinnorna också till vilken eller vilka familjer och släkter de hörde.

Norrhem lyfter fram olika exempel på adelskvinnornas olika sätt att utöva makt vid sidan om det officiella och offentliga. Hans analys baserar sig på primärkällor, och den teoretiska diskussionen om kvinnor och makt går hela tiden hand i hand med källanalysen. Analysen av kvinnornas brev är skickligt utförd. Som bäst är Norrhem när han skriver om 1600-talet, då kommer hans djupa kunskaper om epoken tydligt fram. Behandlingen av 1700-talets damer och deras makt framstår som ytligare i och med att den största delen av exemplen utgörs av politikerhustrur på 1600-talet. Troligen hade Norrhem kunnat skriva mycket mer om materialet han har använt för

denna studie. Så fascinerande är hans fynd, hans tolkningar av källor och de exempel han lyfter fram.

Som starka politiska aktörer lyfter Norrhem fram något självklart fruarna till 1600-talets mäktigaste män, bl.a. Anna Bååt (1579–1646), gift med Axel Oxenstierna (1583–1654), Ebba Brahe (1596–1674), gift med Jakob De la Gardie (1583–1652), Magdalena Stenbock (1649–1727), gift med Bengt Gabrielsson Oxenstierna (1623–1702) och Maria Eufrosyne av Pfalz (1625–1687), gift med Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686). Från 1700-talets början nämns bl.a. två politiskt ambitiösa damer: Charlotta von Liewen (1683–1735), gift med Gustaf Bonde (1682–1764), och Hedvig Catharina Lillie (1695–1745), gift med Magnus Julius De la Gardie (1669–1741). Gemensamt för dessa damer är att de alla kom från högadeln och gifte in sig i andra högadliga familjer. Anna Bååt och Ebba Brahe förvaltade familjens egendom och gårdar medan deras män var borta i krig. Båda damerna hade mycket makt på lokal nivå och de använde den också vid behov. Samtiden erkände deras makt: ofta skrev folk till dem när de ville be deras män om någonting. Charlotta von Liewen och Hedvig Catharina Lillie representerar det nya politiska klimatet på 1700-talet: de var politiskt aktiva i Stockholm och tog där del både i utrikespolitik och i partipolitik mellan hattar och mössor.

Det fanns många riksrådsfruar i Sverige under perioden 1632–1772. Efter-som aktörerna, personerna och namnen är många vore det väldigt nyttigt för läsaren att snabbt kunna kontrollera i personregistret om en viss person figurerar i boken. Tyvärr är personregistret ersatt med en förteckning över ”huvudpersoner i texten”, där man enbart hittar de riksrådshustrur som nämns i texten, dock med essentiella upplysningar om deras levnadsår samt med vem och när de gifte sig. I denna katalog anges inte uppgifter om på vilka sidor själva riksråden nämns, inte heller finner man andra personer som nämns i texten. På förlagets hemsida finner man en fullständig förteckning över alla adelsdamer som ingått i Norrhems studie. Det är utmärkt, men bokens värde som handbok hade ändå ökat genom ett fullständigt personregister och en lista över alla de kvinnor som figurerar i studien. Man kan inte låta bli att fundera över hur länge dessa uppgifter finns på nätet; boken lever förhoppningsvis flera decennier eller hundra år.

Kvinnor vid maktens sida är en i hög grad läsvärd bok. Den visar hur mycket det fortfarande finns att forska i kring kvinnor, adel och politik. Norrhems förmåga att kunna ställa nya, annorlunda frågor, använda kända källor på ett fräscht sätt och hitta källgrupper som inte har använts så mycket inom forskningen ger nya möjligheter också för kommande forskning. Svante Norrhems studie av politiskt aktiva adelsdamer är en typ av forskning som man gärna läser och blir inspirerad av oberoende av om man är forskare, studerande eller en historieintresserad läsare.

Johanna Ilmakunnas

Romanernas och skillingtryckens folk köper böcker

Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakaupan vakiintuminen Suomessa 1740–1860* [Bokens väg till läsaren. Bokhandelns stabilisering i Finland 1740–1860], Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1166, 466 s., ill., Helsinki 2008.

Jyrki Hakapää har tagit upp ett viktigt ämne. Bokens väg, eller snarare vägar, till läsaren säger mycket inte bara om läsvanor och spridningsvägar, utan också om samhället som helhet. Ämnet är inte obehandlat, men genom att utgå från ”den nya bokhistorien” kan Hakapää ändå tillföra mycket nytt. Bibliograferna har alltid intresserat sig för böcker, konsthistorikerna för boken som föremål, medan den nya bokhistorien uppmärksammar produktion och distribution, läsvanor och reception, genrens uppgång och fall samt nätverk kring boken. Bokhistorikern ser bara böcker, det är sekundärt om de är dåliga, politiskt suspekta eller pornografiska. För den som intresserar sig för bokens kretslopp är sådana böcker lika intressanta som litterära mästerverk.

Tidsavgränsningen tar fasta på två centrala förändringar, upphävandet av bokbindarnas monopol på bokförsäljning respektive grundandet av Finlands Förlagsförening (1858), men håller sig inte strikt till dessa symboliska vändpunkter. Det hade visserligen inneburit mera arbete, men man hade gärna sett en avgränsning som också hade fångat något mer av den inhemska bokproduktionens expansion och av den finskspråkiga litteraturens frammarsch.

Författaren har strävat att åstadkomma en löpande och lättläslig text. Man kan säga att han har lyckats med detta, den som enbart läser den löpande huvudtexten får en klar och balanserad bild av bokhandelns utveckling, men till priset av att kontroverser, forskningsdiskussion och viktiga delar av dokumentationen har ”städats undan” i noter eller bilagor. Den som läser avhandlingen med beaktande av både argumentation och dokumentation kommer på sätt och vis att läsa samma saker tre gånger i något annorlunda former. I noterna, som är konstruerade på ett sätt som gör användningen besvärlig, löper en sub- eller parallelltext av kommentarer. Detsamma gäller de sexton bilagorna, av vilka endast en del är egentliga bilagor (bokhandlarmatrikeln, listor över de svenska bokhandlarnas ombud respektive Förlagsföreningens kommissionärer i Finland), medan andra har karaktären av exkurser eller helt enkelt innehåller information som hör hemma i texten. Det gäller bl.a. figurer eller tabeller över ansökningar om bokhandelsprivilegier, antal bokhandlar, bokhandlarnas ålder och bakgrund, tryckproduktion och bokimport. Uppdelningen av materialet på text och bilagor försvagar kollektivbiografins starka sida, ”grupporättet” av bokhandlarna.

Författaren konstaterar att bokhistorien är en utpräglad mång- och tvärvetenskaplig disciplin och räknar i början upp en förstummande mängd frågor som han avser att ta upp. Författaren aviserar att han likhet med Robert Darnton avser att omvärdera vad han med en term från Johan Svedjedal kallar ”bokens samhälle” i Finland. På denna punkt lämnar emellertid den s.k. resultatmarkeringen en del övrigt att önska. Författaren för ingen explicit slutdiskussion om sina resultat och hur de förändrat vår bild av bokens distributionskanaler. Läsaren lämnas att själv räkna ut att Hakapääs breda framställning är just denna omvärdering. Där hade en klarare dialog med tidigare undersökningar och en distinktare positionering av de egna resultaten varit på sin plats.

Hakapää ger en klar och engagerande framställning av bokhandelns utveckling från bokbindarnas försäljning på marknader till professionella bokbutiker, från byteshandel vid mässor till penningekonomi, från ark till inbundna böcker. Trots professionaliseringen förblev många bokhandlar ett slags diversehandlar som även sålde pappersvaror, gravyrer, musik, spel och instrument – ibland kombinerades andra kommersiella aktiviteter såsom apotek och bokbinderi med bokhandeln. Detta gällde kanske främst landsortsstädernas bokhandlar. Professionella bokhandlar fanns länge bara i Åbo och Helsingfors, men också då nätet byggdes ut förblev dessa ledande tack vare bättre utländska kontakter och genom vad Hakapää kallar ”vertikal integration”, d.v.s. en kombination av tryckeri, bokhandel, förlag och tidning. Härtill kom en viss kartellbildning, som gjorde det svårt för en landsortsbokhandel att existera annat än som en *de facto*-filial till ett större företag. Genom Förlagsföreningen befästes kastindelningen bland bokhandlarna. Föreningen blev förläggar-bokhandlarnas intresseorganisation som reducerade de andra till kommissionärer.

Hakapää betonar att bokhandlarna representerade kosmopolitanism och ser konstellationen centrum–periferi som gammaldags. Det framgår att nya böcker på beställning nådde Finland från eller via Leipzig, men också hur besvärligt detta kunde vara. Om man anlägger ett innovationsspridningsperspektiv är det snarare påfallande hur beroende Finland var av centra – nästan alla böcker i bokhandlarna var ju utländska under den behandlade perioden. Här liksom på flera andra punkter hade ett jämförande perspektiv kunnat fördjupa och nyansera avhandlingens resultat. Hur förlöpte utvecklingen i länder med flera språk (Belgien, Schweiz) eller i ett land kulturellt beroende av ett tidigare ”moderland” (Norge).

Intrycket av ett beroende av utlandet betonas av att mycket få böcker rörde sig i motsatt riktning. Liksom senare klagade förläggarna över hur svårt det var att marknadsföra böcker från Finland utomlands. Undantagen Runeberg och Topelius snarast bekräftar regeln. Däremot kunde vare sig tullar eller censur stoppa införseln av böcker från Sverige. Till avhandlingens förtjänster hör analysen av bokimporten. Finland framstår under den behandlade perioden som något av en svensk kulturell provins. De svenska böckerna utgjorde

minst hälften och kanske hela tre fjärdedelar av de stora bokhandlarnas utbud. Tysk och fransk litteratur stod för 20–30 %, varför det inte återstod mycket för inhemsk litteratur.

”All” svensk litteratur fanns att få, och de stora bokhandlarna sålde knappt något annat – bokhandlarens yrkeskunskap bestod till stor del av att knyta och sköta affärsrelationer till de svenska förlagen. Via bokhandeln försågs läsarna i Finland med svensk litteratur och världslitteratur i översättning. Det betyder att det fanns ett slags filter mellan Finland och Västeuropa i detta avseende, som åtminstone fördröjde spridningen av litteratur. Det får också Finland att framstå som något av ett u-land. Tidskriften *Svensk bokhandel* (7/2008, s. 33) konstaterade nyligen att Afrika importerar nära 70 % av sina böcker och exporterar mindre än 5 % av sin totala produktion och att ”de flesta länder saknar författare med inhemsk utgivning, förlag som ger ut böcker på det egna språket, fungerande bokhandlar i någon större mängd och tryckerier”. Karakteristiken passar in på Finland under tidigt 1800-tal och gör frågan om hur Finland så snabbt tog sig ur denna situation desto intressantare.

Ett av Hakapääs viktiga resultat är att censurers roll har överbetonats. Det dröjde innan censur infördes i full skala, och även därefter handhades den rätt milt, om man så vill, uppläst eller släpphänt. Det innebar att bokhandlarna med lindrigt bedrägliga metoder och en viss smuggling kunde förse kunderna med vad de önskade under disken. Tullen på svenska böcker 1845 (20 %) och språkreskriptet 1850 spelade inte heller någon större roll för bokhandelns utveckling. Först en viss överexpansion på 1850-talet och sedan Krimkriget ledde till en nedgång. På denna punkt kan Hakapää rätta äldre forskning. Däremot misstar han sig ifråga om bakgrunden till höjningen av boktullen, som han framställer som en ensidig kejsarlig åtgärd för att lösgöra Finland från svensk kulturell påverkan utan de finländska myndigheternas medverkan och kännedom (s. 157).

I själva verket väcktes ärendet genom en skrivelse av ledande finländska universitetsmän och intellektuella, bland dem J. L. Runeberg, som ville att regeringen skulle göra en framstöt för att avskaffa den svenska tullen på införseln av svenskspråkiga böcker från Finland; åtgärden skulle kompletteras av ett ömsesidigt avtal mot piratism – ett ämne som Hakapää också behandlar. Såsom framgår av förordningens ingress behandlades saken i senaten, där man dels inte ville att saken skulle påverka handelsrelationerna, dels såg en tull i Finland som ett påtryckningsmedel eller en reciprocitetsfråga.¹ En supplik om avskaffandet av tull på finländska böcker i Sverige ledde alltså något paradoxalt till införande av tull på införseln av svenska böcker till Finland. Åtgärden visade emellertid de svenska förlagens beroende av mark-

¹ Den odaterade skrivelsen i statssekretariatets akt 27/1845, RA. Ärendet behandlades vid tre sammanträden i senatens plenum hösten 1841. Inledningen till kungörelsen anger att den tillkommit på senatens förslag.

naden i Finland – de tryckte på regeringen och gick med på en sänkning av de egna provisionerna för att handeln skulle kunna fortgå. I senaten antogs att de svenska förlagen avsatte en tredjedel av sin produktion i Finland och många tecken tyder på att uppskattningen kan vara ungefär riktig; å andra sidan ansåg man i senaten att en tull på svenska böcker kunde leda till brist på läroböcker i Finland.

Ett av de mest svindlande perspektiven som avhandlingen öppnar gäller skillnaderna i läsvanor mellan elit och folk. Det är knappast överraskande i ståndssamhället, men på få områden framträder en klyfta så tydligt och konkret som här och man önskar att Hakapää hade betonat detta starkare. Han talar, helt motiverat, om många slag av läsarkategorier och nätverk, men i huvudsak bestod ”bokens samhälle” av romanernas och skillingtryckens folk: olika tryckalster, olika distributionskanaler, det ena inne i den skriftliga kulturen, det andra ännu delvis i det muntliga berättandets kultur. Å ena sidan fanns romanernas kosmopolitiska, språkkunniga och språkläsnande folk, som extensivt läste sina i antikva tryckta, i bokhandeln inhandlade översatta romaner.

Å andra sidan fanns ett lokalt och på finska tänkande och läsande folk, vars litteratur bestod av skillingtryck, almanackor och religiös, kanske i Finland pirattryckt, litteratur. Folkets på frakturskrift tryckta böcker var inköpta på en marknad av en kringvandrande bokbindare, som sålde böckerna utan katalog (den första för allmogen avsedda finskspråkiga bokkatalogen utkom på 1840-talet). Snellman konstaterade att allmogen knappt hade någon kontakt med bokhandeln och Topelius fastslog 1852 att man i Finland inte kommit så långt att ”att romanen och följetongen nedtränga till verkstäderna och pigkamrarna”. I denna tudelning är det svårt att placera in den i högre grad läskunniga svenskspråkiga allmogen och inlandsstädernas finskspråkiga småfolk.

Hakapääs avhandling rör sig på ett område som inte är obearbetat, men där det funnits ett behov av ny forskning utgående från bokhistoriens landvinningar. Hakapää har gjort detta med ett skickligt använt stort empiriskt material. Granskningen av bokhandelns villkor öppnar nya perspektiv på ”bokens samhälle”, men också långt därutöver. Boken är full av intressanta iakttagelser, uppgifter och tolkningar. Avhandlingens resultat hade framträtt klarare ifall författaren anlagt jämförande perspektiv och mer medvetet betonat sina resultat, ibland kanske fört analysen längre, men dylika invändningar bleknar när de relateras till hans arbetsinsats, materialbehärskning och resultat.

Max Engman

Den indelta arméns sista skeden i Finland

J. E. O. Screen, *The Army in Finland during the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)*, 534 s., ill., Studia Historica 75, Finnish Literature Society, Helsinki 2007.

Den erfarna kännaren av det finländska krigsväsendet J. E. O. Screen publicerade år 2007 en omfattande undersökning av arméns utveckling i den östra delen av det svenska riket från 1700-talets senare hälft fram till slutet av finska kriget då den indelta armén avskaffades som en del i pacificeringen av storfurstendömet Finland. Tyngdpunkten i Screens granskning ligger, som framgår av rubriken, uttryckligen på de finländska truppförbanden. I verket hänvisas ändå i tillräckligt hög grad till den mer ”allmänna” utvecklingen i riket vilket gör att undersökningsobjektet placeras in i ett naturligt sammanhang.

Forskningen kring 1700-talets krigsväsen förde länge en undanskymd tillvaro efter utgivningen av Kaarlo Wirilanders omfattande militärhistoriska klassiker *Suomen upseeristo 1700-luvulla* och *Herrasväkeä* samt Gunnar Artéus undersökning om officerskåren med utgångspunkt i det politiska livet och maktanvändningen.¹ Det var först på 1990-talet som mer omfattande framställningar började utkomma. Den indelta armén har uppmärksammats särskilt av Lars Ericson (Wolke), vars viktigaste verk är *Svenska knektar* som utkom i en ny, utökad upplaga år 2002.² År 2007 utkom även Fredrik Thisners avhandling *Militärstatens arvegods* som han disputerat på vid Uppsala universitet. I avhandlingen undersöks förutom officerarnas sociala bakgrund bl.a. avlönings- och ackordsystemen, som också behandlas av Screen.³

Den i finländsk militärhistoria så viktiga indelta armén och de till den knutna landtrupperna behandlas alltså för den senare hälften av 1700-talet och början av 1800-talet innan armén upplöstes efter finska kriget. Titeln på verket är, precis som frågeställningen, rätt så vid. Rubriken hade kunnat

¹ Kaarlo Wirilander, *Suomen upseeristo 1700-luvulla. Sosiaalishistoriallinen tutkimus Suomen armeijan jakopalkkaisesta upseeristosta*, Historiallisia Tutkimuksia XXXIV (Helsinki 1950) [sv. översättning *Officerskåren i Finland under 1700-talet. En socialhistorisk avhandling om den finska arméns officerare* (Stockholm 1964)]; Kaarlo Wirilander, *Herrasväkeä. Suomen säätyläistä 1721–1870*, Historiallisia Tutkimuksia 93 (Helsinki 1974) [sv. översättning *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870* (Stockholm 1982)]; Gunnar Artéus, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*, Militärhistoriska studier nr 6 (Uddevalla 1982).

² Lars Ericson, *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 2002).

³ Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*, Studia Historica Upsaliensia 230 (Stockholm 2007).

vara mer precis, eftersom ”de sista decennierna” här syftar ungefär på åren mellan 1770 och 1809. I själva verket begränsar sig undersökningen alltså i stor utsträckning till den politiska historien under den gustavianska tiden, vilket är i sin ordning med tanke på undersökningens slutpunkt. Däremot är det svårare att motivera inledningstidpunkten, eftersom man i många frågor måste ta avstamp i frihetstiden och i själva verket t.o.m. i enväldets tid. Den politiska historien utgör ramen, men författaren lyfter inte särskilt mycket fram t.ex. adelsofficerarnas förehavanden under riksdagarna eller på andra politiska arenor, trots att just sådana aspekter tidigare har fått mycket uppmärksamhet.

Framställningen är rätt så logiskt indelad i tio huvudkapitel. Dispositionen är tematisk, men i underkapiteln som är indelade i underteman i allmänhet kronologisk. Undersökningen inleds med ett kompakt avsnitt om Finlands försvar, som tillsammans med uttrycket ”det svenska väldets tid” (*Swedish rule*) väcker frågan om vi här närmar oss den finsknationella forskningen från den förra delen av 1900-talet. Då överbetonade man utan tvekan det finländska perspektivet och gjorde en skillnad i förhållande till utvecklingen i riket. Screen lyckas ändå tämligen väl undvika denna fallgrop. Efter inledningen övergår han till att granska organisationen inom armén via truppförbanden, rotatesoldaterna och officerarna samt de värvade, artilleriet och fortifikationstrupperna till övningsplatserna och andra aspekter av utbildningen. Dessa klara kapitel följs av den i viss mån mer sammansatta delen ”Aspects of army life”, där Screen tar upp många faktorer i anslutning till underhållet i fredstid, disciplin och t.o.m. användningen av finska språket. Screen anser att man i armén tillämpade en ”praktisk tvåspråkighet”, vilket stöder de iakttagelser som gjorts i fråga om civilsamhället. Härfter behandlas krigsmaterielen (kapitel 8) som följs av en analys med fokus på kriget. Verket avslutas med upplösningen av den indelta armén och en utvärdering av dess verksamhet.

Som framkommit tidigare skapar undersökningen en helhetsbild av arméns organisation, officerarna, manskapet och militärsamhället i Finland i såväl krig som fred. Indelningsverkets verksamhet och aktörer analyseras i första hand med utgångspunkt i de administrativa sfärerna, uppifrån och ned. I början redogör författaren för det perspektiv han valt, vilket inte ger upphov till några anmärkningar. I alla händelser kommer lokalhistoriker och forskare som studerar manskap och individer att ha stor nytta av boken. Å andra sidan kan vi förvänta oss analyser där det nu existerande underifrån-perspektivet förenas med det angreppssätt som tillämpas av Screen.

Det finns mer forskning om den västra riksdelen än om Finland, men genom att använda sig av ett omfattande primärt källmaterial skapar Screen ny kunskap om krigsväsendets utveckling i riket i stort. Tonvikten ligger på vardagen inom den indelta armén och de värvade trupperna framför allt i fredstid. Krig och konfliktsituationer har klokt nog givits mindre utrymme, eftersom de tidigare har behandlats i rätt så stor omfattning. Däremot är t.ex. avsnittet om finska kriget en kompakt framställning om den process

som ledde till att Finland och Sverige skiljdes åt, och det kan med fördel läsas vid sidan om Martin Hårdstedts nyaste bok *Finska kriget 1808–1809*⁴. Eventuellt hade man i skildringen av kriget kunnat fästa mer uppmärksamhet vid utformningen av officersprofessionen och de krav som den ställde samt officershedern. Screen visar att soldaternas prestationer tyvärr ofta var på sin höjd medelmåttiga eller nätt och jämt hedervärda, vilket bl.a. har att göra med den defaitism som var så utbredd under finska kriget. Det fanns också mycket utrymme för förbättring av manskapets stridsmoral – det visar uppgifterna om desertörer under Gustav III:s ryska krig.

Verket är nödvändigt också då det gäller att synliggöra finländsk och svensk forskning för en utländsk läsekrets. Screen har redan tidigare utmärkt sig genom sitt erkänt svåra arbete med att översätta svensk-finländsk historisk terminologi från den tidigmoderna tiden. Nu fortsätter han detta viktiga arbete. Författaren har med framgång använt sig av såväl svensk som finländsk litteratur, och inte förlitat sig på bara endera. I brödtexten presenteras kortfattat det källmaterial och de publikationer som gäller det nordiska krigsväsendet. Screen har valt att i källförteckningen sammanfatta de drag som är utmärkande för det otryckta materialet, de tryckta källorna och forskningslitteraturen. Metoden är systematisk och fungerar väl. Även den betjänar utomnordiska forskare som är intresserade av ämnet.

The Army in Finland during the Last Decades of Swedish Rule är ett standardverk på sitt område. Det är fråga om gammaldags historieforskning, i uttryckets positiva bemärkelse, där författaren har fått sitt omfattande empiriska material att tala och låter läsaren stå för en stor del av tolkningarna. Verket är dessutom omsorgsfullt bearbetat och försett med bra sökord och genomtänkta illustrationer.

Petri Karonen

⁴ Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 2006).

Varför förlorade Sverige Finland?

Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, 388 s., ill., Prisma, Stockholm 2006.

Fil.dr Martin Hårdstedt, som fungerar som lektor i historia vid Umeå universitet, har i en bok med den kärnfulla rubriken *Finska kriget 1808–1809* åtagit sig att leta efter nya perspektiv på och vändpunkter i den kedja av händelser som ledde till att Sverige förlorade Finland. Författarens perspektiv är militärhistoriskt, om än inte alldeles traditionellt, eftersom han undersöker händelserna också med utgångspunkt i den s.k. nya militärhistorien. Hårdstedt intresserar sig förutom för striderna och de politiska händelserna också för t.ex. underhållet av armén (på detta område är han expert), hur sjukdomar spreds, vilken roll kvinnorna spelade i krigsekonomin och hur bönderna och borgarna i städerna förhöll sig till de bördor som kriget innebar.

Hårdstedt strävar alltså efter att ur tidsperioden 1808–1809 lyfta fram de militära och politiska vändpunkter som i sista hand kan förklara varför Finland anslöts till Ryssland. Som militärhistoriker är Hårdstedt inte särskilt intresserad av de politiska händelser som föregick kriget. Det är kanske därför som kriget, trots all diplomati och andra strävanden, ter sig närmast oundvikligt för författaren. En syntes om relationerna mellan Sverige och Ryssland ur ett längre tidsperspektiv hade varit på sin plats redan därför att Ryssland två gånger, åren 1721 och 1743, gav tillbaka det ockuperade Finland till Sverige, men inte en tredje gång. Varför ändrade Ryssland sin politik i förhållande till Sverige, och varför returnerades inte Finland, eller en del av det, till Sverige? Jag anser att man snarast borde söka svaret på frågan om Finlands anslutande till Ryssland i de långsiktiga politiska förändringarna i länderna än i krigshändelserna eller i transportererna av mjöl, bröd och furage. Det är möjligt att Sverige förlorade kriget 1808–1809 av dessa orsaker, men den riksgrens man drog upp vid fredsförhandlingarna i Fredrikshamn berodde sist och slutligen på den strategiska och säkerhetspolitiska förändring som med tiden hade ägt rum i S:t Petersburg i samband med Gustav III:s krig åren 1788–1790 och broincidenten vid Abborrfors år 1802 med det för Sverige så farliga efterspelet år 1803.

Av boken framgår inte heller tillräckligt tydligt vad allt man förhandlade om i Tilsit och vad man slutligen kom överens om. Utlovades Finland till Alexander I, och om så var fallet, exakt vilket geografiskt område var det fråga om? Och var detta område det samma som man i freden i Fredrikshamn i september 1809 fattade beslut om, eller med andra ord: Var det fråga om att ansluta "Finland" eller vissa områden av det svenska riket till det ryska kejsardömet? Hårdstedt låter dessa frågor förbli öppna, eftersom den forskningslitteratur han använt sig av inte öppnar upp för den här typen av perspektiv på bakgrunden till kriget.

Då Hårdstedt jämför ryssarnas och svenskarnas taktik lyfter han fram hur de ryska erfarenheterna från striderna mot Napoleon hade förändrat ryssarnas krigsföring. Att överge lineartaktiken och införa en ny divisionsstruktur hörde till de synligaste förändringarna. Många ryska officerare hade fått stridserfarenhet t.ex. vid Austerlitz, Eylau, Friedland och i samband med många mindre sammandrabbningar. Officerarna i den svenska armén hade främst erfarenhet från Gustav III:s krig och pommerska kriget. Det fanns några undantag, t.ex. G. C. von Döbeln som hade stridit i Indien i kolonialkriget mellan Storbritannien och Frankrike, och kommandanten på Sveaborg, viceamiralen C. O. Cronstedt som hade deltagit i det nordamerikanska frihetskriget.

Hårdstedt anser inte att Gustav IV Adolfs krigstaktik var helt misslyckad och medger att alliansen med Storbritannien var förnuftig och att den brittiska flottans betydelse i de danska sunden och särskilt i Finska viken var stor för Sverige. I själva verket betraktade ryssarna samarbetet mellan de svenska och brittiska högsjöflottorna som ett påtagligt hot mot operationen i Finland. Eftersom byggandet av den ryska flottan hade avstannat då man under Napoleonkrigen blev tvungen att förnya landstridskrafterna, kunde man inte räkna särskilt mycket med den förfallna högsjöflottan. Därför måste anfallet mot Finland inledas på vintern.¹

I motsats till många andra forskare betraktar Hårdstedt inte Sveaborgs kapitulation som avgörande för utgången av kriget. Kapitulationen hade emellertid en betydande militär och moralisk betydelse, vilket författaren naturligtvis inte förnekar. Belägringen av Sveaborg band tusentals ryska soldater som efter kapitulationen kunde användas för att hindra de landstigningsoperationer som man väntade sig att svenskarna skulle genomföra. Dessutom övergick skärgårdsflottan på Sveaborg enligt kapitulationsavtalet till ryssarna, som använde den med framgång mot svenskarna sommaren 1808.

Sveaborgs kapitulation bidrog också till att försämra stridsmoralen inom huvudarmén, vilket framgår av officerarnas krigsdagböcker och hågkomster. Ryssarna betraktade Sveaborgs kapitulation som den mest betydande segern, vilket kom till uttryck genom de stora parader, fyrverkerier och gudstjänster som arrangerades i S:t Petersburg.

Då Hårdstedt granskar orsakerna till kapitulationen är han försiktig och tar inte entydigt ställning till de anklagelser om mutor som riktats mot kommandanten C. O. Cronstedt. På den internationella konferens om Napoleonkrigen som arrangerades på Hanaholmen i februari 2008 var han däremot inför en stor publik fullständigt övertygad om att Cronstedt tagit emot mutor från ryssarna. Samtiden betraktade viceamiralen som en förrädare och han

¹ M. S. Monakov & B. I. Rodionov, *Istorijska rossijskogo flota v svete mirovoj politiki i ekonomiki (X–XIX vv)*. Moskva 2006, s. 427; F. Ju. Jefremov, *Vojna 1808–1809 gg: voennye dejstvija v 1808 g – Kogda proizosjol okontjatelnyj perelom v vojne?* Doklad v simpoziume 1808–1809, Jevropejskaja vojna na severe, Moskva 7.-8. ijunja 2007 g.

ställdes inför krigsrätt. Processen avslutades först på begäran av Alexander I. I de ryska arkiven har det bevarats enstaka uppgifter enligt vilka F. W. Buxhoevden, som var överbefälhavare för de ryska trupperna i Finland, hade fått tillgång till 30 000 rubel extra för att muta officerarna på Sveaborg. Det finns naturligtvis inga exakta bevarade uppgifter som bevisar att pengarna skulle ha använts för detta ändamål, men uppgiften kastar en skugga av misstanke över Cronstedt och officerarna på fästningen.²

Frågan är fortfarande omdiskuterad, och forskarna har inte nått någon konsensus om mutorna till Cronstedt eller motiven. Professor Jussi T. Lapalainen t.ex. antar i sin nyutkomna bok *Sota Suomesta, Suomen sota 1808–1809* (SKS 2008, s. 126) att det inte förekom några mutor eftersom man inte kan bevisa det. På sin tid intresserade sig också överbibliotekarien vid den svenska Vetenskapsakademien Wilhelm Odelberg för frågan. Odelberg utredde Cronstedts förehavanden som kommandant på Sveaborg och gick noggrant igenom hans ekonomiska ställning efter kriget. Odelberg trodde inte att viceamiralen tagit emot något ”gyllene krut”, utan isoleringen och den ryska ryktesspridningen hade drivit Cronstedt och hans krigsråd till defaitism. En nyckelposition innehades av överste Fredrik Adolf Jägerhorn som inte trodde på fästningens möjligheter att försvara sig eller överlag på Sveriges förmåga att försvara Finland. Han var bror till Anjalamanen Jan Anders Jägerhorn, och har kopplats ihop med G. M. Sprengtportens anhängare som strävade efter självständighet för Finland.

En beaktansvärd samtida förklaring till Cronstedts beslut erbjuder ministerstatssekreteraren Robert Henrik Reh binder, som i sina opublicerade hägkomster gjorde en träffande beskrivning av kommandanten på Sveaborg:

Han var inte den skickliga, stora förmåga, som de samtida hade trott honom vara, men inte heller den ynklige, mutade landsförrädare som han utropades till efter Sveaborgs kapitulation. Han var ett mycket mer vardagligt fenomen. En respektabel privatperson, en djärv soldat, en skicklig ämbetsman inom sitt område, men helt utan de kunskaper och den erfarenhet som efterfrågas vid försvaret av en stor fästning, och samtidigt för stolt för att erkänna denna brist och därför tvingad att likt den drunknande gripa tag i den hjälp som han trodde sig finna i Jägerhorn [---].³

Enligt Hårdstedt skedde den militära vändpunkten inte i krigets största slag i Oravais. I stället lyfter han fram striderna vid Karstula och vid Ruona och Salmi i Kuortane i månadsskiftet augusti–september där ryssarna drog nytta av betydande förstärkningar. Striderna vid Karstula, Ruona och Salmi avbröt

² I. A. Kusjeverkij, 'Russko-sjvedskaja vojna v dnevnikach i vospominanijach utjastnikov', *Sankt-Peterburg i strany Severnoj Jevropy, Materialy jeshhegodnoj Meshdunarodnoj nautjnoy konferentsii*. Sankt-Peterburg 2003, s. 254–255.

³ Citat ur Reh binders hägkomster *Souvenirs de va mie*. Citatet är taget ur J. R. Danielson, *Suomen sota ja sotilaat vuosina 1808–1809*. Helsinki 1896, s. 255.

den offensiv som den svenska huvudarmén hade inlett i maj och tvingade armén till reträtt. Ryssarna följde under hela kriget konsekvent en taktik vars syfte var att skapa stridskontakt med den svenska huvudarmén. Ryssarna antog att de med hjälp av sitt numerära överläge och sin stridserfarenhet skulle besegra Finska armén. Och ryssarna förmodade också att förloraren, som var brukligt efter alla avgörande slag vid den här tiden, skulle kapitulera och gå med på de krav som segraren ställde. I Gustav IV Adolfs fall visade sig antagandena vara felaktiga.

Som en politisk vändpunkt lyfter Hårdstedt fram statskuppen i mars 1809. Enligt den rådande tolkningen måste man åsidosätta kungen för att rädda riket eftersom han hade försatt Sverige i en djup politisk kris som man inte såg någon utväg ur. Kungen var inte heller villig att förhandla om fred utan ville fortsätta kriget genom att beordra nya skatter och mobilisera fler trupper. I den senare historieskrivningen gjordes Gustav IV Adolf till en syndabock som fick bära skulden för alla misslyckanden och framförallt för förlusten av den östra riksdelen. Kungens mentala balans och förmåga att leda riket ifrågasattes också. I den här traditionen lyfte man fram "1809 års män", d.v.s. kuppmaakarna, som rikets räddare och hjältar. Denna historiebild, som skapats av segrarna, analyseras inte av Hårdstedt och han begrundar inte heller den "Bernadotteska historiepropagandans" drivkrafter, tolkningar och följder.

I Finland fäste man uppmärksamhet vid den ensidiga bilden av Gustav IV Adolf redan 1858, då Fredrik Cygnaeus publicerade den numera nästan glömda biografien *Joachim Zachris Duncker och hans omgivning, Bilder ur förgångna tidens lif, I*. Cygnaeus ville förstå den tragiske kungen, och han hävdade att kungen anklagades också för sådant som generalstaben och de högsta ämbetsmännen, varav en del alltså deltog i statskuppen eller åtminstone stödde den, bar ansvaret för. Enligt Cygnaeus var Gustav IV Adolf den ende som försökte verka för Finlands sak, medan de högsta officerarna och ämbetsmännen koncentrerade sig på att utarbete kupplaner i stället för att sköta sina egentliga uppgifter.

Den nya politiska ledning som kom till makten dröjde, precis som kungen, med att inleda fredsförhandlingar vilket bidrog till att Finska armén (Norra armén) upplöstes i norra Sverige. Att man sneglade mot Frankrike för att få stöd för att återta Finland tydde på gammal hattpolitisk revanschism, och i denna anda kallades den franske marskalken J.-B. Bernadotte till svensk kronprins. Hans politiska linje var emellertid en besvikelse för kuppmaakarna. Kronprinsen närmade sig Alexander I och det nya förbundet mellan Sverige och Ryssland stadfästes i Åbo i augusti 1812. Samtidigt upphörde Sverige med kraven på att återfå Finland, vilket också innebar ett slut på revanschpolitiken. I utbyte lovade Alexander I stöda Bernadottes strävanden att få Norge av Danmark. Av dessa orsaker hade också krigets politiska följder förtjänat en mer omfattande behandling, eftersom den politiska bakgrunden till 1812 års politik stod att finna i finska kriget och längre tillbaka på 1700-talet.

Förändringen i Sveriges Rysslandspolitik var dramatisk och lade samtidigt grunden för en framgångsrik neutralitetspolitik som slutligen kom att hålla Sverige utanför de båda världskrigen på 1900-talet.

Hårdstedts helhetsbild är mer mångsidig än de som presenterats i tidigare verk om finska kriget som utkommit i Sverige. Författaren granskar också finländarnas strävan efter att bygga upp förtroliga relationer till ryssarna, och begränsar sig inte till att endast begrunda de komplikationer som trohetseden gav upphov till i Österbotten eller att analysera enbart böndernas motstånd. Ståndspersonerna i Finland stannade kvar och många inledde genast ett samarbete med ryssarna. Resultatet blev den s.k. Petersburgsdeputationen och Borgå lantdag, som slog fast Finlands ställning som ett storfurstendöme under det ryska riket. Genom att Hårdstedt skildrar finska kriget som en helhet lyfter han för de finländska läsarna fram de tidigare inte så uppmärksammade händelser och slag som utspelade sig i Västerbotten år 1809.

I Sverige har uppfattningarna om finska kriget, dess orsaker, händelser och följder grundat sig på det verk i nio band som utgavs av den svenska generalstaben, nämligen *Sveriges krig åren 1808–1809* (1890–1922). Verket har i praktiken cementerat tolkningarna av kriget.

Med undantag för underhållsaspekten lyckas Hårdstedt sist och slutligen inte lyfta fram nya perspektiv på denna bild. Enligt min uppfattning beror detta på att han inte intresserat sig för ryska arkivkällor eller rysk litteratur. Med undantag för ett par verk som översatts till svenska (Suchtelen 1835, Michailovskij-Danilevskij 1850) saknas i källförteckningen hela den ryska forskningslitteraturen, och den här luckan griper alltså över hela 150 år. Om man verkligen vill öppna upp för nya perspektiv och tolkningar av finska krigets historia borde forskarna fördjupa sig också i det ryska arkivmaterialet och den ryska forskningslitteraturen. Också den finskspråkiga litteraturen om finska kriget saknas, med undantag för några svenska översättningar, i Hårdstedts forskningsmaterial.

Hade Hårdstedts tolkning av finska kriget kunnat vara en annan om han också använt sig av rysk- och finskspråkig litteratur? Frågan är synnerligen viktig eftersom man vanligtvis förutsätter att en forskare behärskar de språk som är knutna till forskningsobjektet tillräckligt bra för att kunna fördjupa sig i hur parterna under olika tider har betraktat, förklarat och tolkat händelserna. Jag är fullständigt övertygad om att finska kriget inte är uttömt som forskningsämne efter Hårdstedts undersökningar. Det väntar fortfarande på språkkunniga forskare som kan och vill använda ryska arkivkällor och ryskt arkivmaterial på ett fullvärdigt sätt.

Jyrki Paaskoski

Den stabila faderskärleken

Tomas Berglund, *Det goda faderskapet. I svenskt 1800-tal*, 345 s., Carlssons, Stockholm 2007.

I Tomas Berglunds doktorsavhandling från 2007 behandlas det svenska faderskapet under 1800-talet. I avhandlingen berör Berglund ett tema som väcker både samhälleligt och vetenskapligt intresse, vilket även är grunden för valet av tema. Berglunds målsättning med avhandlingen är nämligen att nyansera bilden av faderskapet i historien, som han anser vara i behov av en omvärdering. På ett allmänt samhälleligt plan är omvärderingen nödvändig eftersom Berglund anser att dagens engagerade fäder saknar historiska förebilder. Även den historiska forskningen är i behov av en omprövning, eftersom den enligt Berglund har varit allt för snäv i sin tolkning av 1800-talets faderskap.

Berglund bygger sin forskning på den tidigare social- och genushistoriska forskningen om faderskapet. Forskare som Peter N. Stearns, Robert L. Griswold och John R. Gillis har presenterat en syn på 1800-talets faderskap som i flera avseenden har blivit den dominerande. Dessa forskare ser en nedgång i faderskapets betydelse från och med 1800-talets början. I det tidigare agrara samhället, där arbete och hem var nära sammanknutna, var det fäderna som bar huvudansvaret för barnens uppfostran. Tiden kring sekelskiftet 1800 kännetecknades av ett antal sammanlänkade ekonomiska och sociala förändringar, vilka ledde till att arbetet blev allt mer avskilt från hemmet och sfärerna offentligt och privat fick könsliga konnotationer. Hemmet blev kvinnornas domän och de var därmed mer eller mindre ensamt ansvariga för barnens fostran. Stearns, Griswold och Gillis anser alltså att 1800-talet innebar ett uppvärderande av moderskapet på faderskapets bekostnad. Dessutom kom flera statliga institutioner att ta över de uppgifter som tidigare hade hållits inom hemmet. Det bästa exemplet är troligtvis skolväsendet, som under 1800-talets lopp allt mera delade uppfostran av barnen tillsammans med föräldrarna.

Tanken om att faderskapet förlorade mark under 1800-talet har dock redan före Berglund ifrågasatts. Forskare som Shawn Johansen och John Tosh har i sina studier av den amerikanska respektive viktoriaiska manligheten sett exempel på alternativa faderskapsideal där delaktighet i uppfostran förespråkades. Det är alltså till denna skara forskare Tomas Berglund sällar sig, men han vill i stället flytta det geografiska perspektivet till Sverige. Han undersöker begreppet det goda faderskapet genom att analysera s.k. uppfostranslitteratur riktad till och brev skrivna av det svenska borgerskapet under 1800-talet. De två källorna behandlas var för sig i avhandlingens två analyskapitel. Uppfostranslitteraturen berättar om faderskapet på en normativ nivå, alltså vad fäder skulle sträva efter. Något som kännetecknar dagens syn

på föräldraskapet i historien är agans centrala roll, vilket förstärkt bilden av en känslökall och hård uppfostran. Här för Berglund en intressant diskussion om begreppet aga och dess skiftande betydelse i tid och rum. Trots att mycket av uppfostranslitteraturen förespråkade aga behövde det inte handla om fysisk misshandel. Det fanns nämligen grader av aga, där förmaningar var den mildaste formen och ris den strängaste. Trots att många ansåg att fysisk aga var en del av uppfostran fanns det andra som ansåg att det endast var aktuellt då inga andra medel fungerade.

Enligt Berglund kan alltså betonandet av aga i den normativa uppfostranslitteraturen inte automatiskt tolkas som att en sträng och våldsam uppfostran förespråkades. I stället anser Berglund att den mest framträdande delen av uppfostran och förhållandet till barnen var kärleken. Kärleksdiskursen går som en röd tråd genom den litteratur som Berglund behandlar. Kärlek skulle naturligtvis inte leda till att föräldrarna daltade med barnen, men uppfostran skulle alltid ske med kärlek.

En av huvudpoängerna i kapitlet om uppfostranslitteraturen och i hela avhandlingen är att litteraturen inte gjorde en skarp åtskillnad mellan fadern och modern, utan råden och uppmaningarna riktades till föräldrarna som en enhet. Trots en klar arbetsfördelning var det meningen att båda skulle vara beredda att utföra den andras uppgifter om situationen så krävde. Att det onekligen fanns en skillnad mellan hur en far och hur en mor skulle vara anser Berglund i stället vara kopplat till tidens uppfattningar om manligt och kvinnligt. Fadernskapet och uppfostran av barnen skulle styras av klokhet och fasthet, på samma sätt som detta styrde hur män verkade i alla sfärer av livet. Genushistoriker har diskuterat tanken om att faderskapet skulle ha inneburit ett förminskande av manligheten, eftersom den ömhet de då visade barnen inte hörde manligheten till. Berglund ser inget som skulle stöda denna tes i uppfostranslitteraturen, utan i stället skulle en försummelse av de faderliga plikterna vara ett tecken på omanlighet.

Den andra delen av analysen behandlar brevmaterial och är ett exempel på socialhistoria när den är som mest intressant. I flera citat möter vi bl.a. prästen Paul Wagenius och lektorn Per Erik Svedbom och får följa med deras glädjeämnen och sorger i förhållandet till barnen. Citaten och den berättande texten varvas med intressanta analytiska diskussioner där alternativa tolkningsmöjligheter erbjuds. Påtagligt är hur ofta barnen omnämndes och diskuterades, även i sådana brev där detta inte är att förvänta, t.ex. affärsbrev. Berglund tolkar barnomsorgens framträdande i breven som ett tecken på att den var en så central del av fädernas liv och därför kommer fram i många olika sammanhang.

Berglund lyfter fram ett antal olika teman som är speciellt tydliga i breven. Här framkommer ämnen som glädje vid barnens födelse, närheten fäderna kände till barnen, oron vid sjukdom och längtan till barnen då de var åtskilda. Barnen var emellertid inte endast källor till varma känslor utan fäderna skrev även om sin besvikelse, t.ex. då barnen försummade sin skolgång. Även

sorgen över ett barns bortgång är ett återkommande inslag i breven. Överlag stärker breven Berglunds tes om det goda faderskapet, och här slår han håll på några myter. De män som Berglund presenterar var ofta å tjänstens vägnar tvungna att bo åtskilda från familjen. Berglund vill understryka att den fysiska frånvaron inte innebar att fäderna även var emotionellt oengagerade. Brevet förmedlar den längtan fäderna hade till sina barn och det engagemang, varmed de även på distans uppfostrade barnen. Berglund menar även att en patriarkal hårdförhet som skulle gå framom uppfostran i samförstånd inte går att skönja i breven och i stället är respekten inför barnen tydlig.

Berglund kan alltså inte finna bevis för att faderskapet skulle ha förlorat mark under 1800-talet. I stället kritiserar han den tidigare forskningen för att vara alltför snäv i sin tolkning. Berglund förnekar inte att moderskapets betydelse ökade och att samhällsliga institutioner tog över en del av fostran av barnen under 1800-talet, men han menar att detta inte nödvändigtvis betydde att faderskapets betydelse minskade. Eftersom Berglund motiverar sin avhandling med att den tidigare forskningen borde nyanseras, kan man även fråga sig hur han egentligen skiljer sig från dem som redan har kritiserat tanken om faderskapets minskade betydelse. Avhandlingen behandlar det svenska faderskapet, vilket är tydligt i inledningen, men detta grepp försvinner något i avhandlingens analys och avslutande diskussion. Genom en mer konsekvent diskussion om det svenska eller, alternativt, ett konstaterande att något specifikt svenskt inte går att finna, skulle Berglund ännu bättre ha inringat det unika i sin avhandling.

Det intressanta temat och den lyckade framställningen av materialet innebär att Berglunds avhandling är sällsynt lättillgänglig. Emellertid kan lättillgängligheten även ses som avhandlingens främsta svaghet. Redan i titeln lägger Berglund korten på bordet; det är endast det *goda* faderskapet som analyseras. Texten är en kavalkad av älskvärda fäder. Berglund har säkert rätt i att bilden av fäder som kalla och oengagerade är onyanserad, men i avhandlingen blir faderskapet i stället onyanserat älskvärt. Berglund medger mot slutet av avhandlingen att det möjligtvis kan verka som om materialet har passat alltför väl in på tesen. Denna reflektion om representativitet hade han gärna fått behandla mer utförligt och ta upp tidigare i texten.

Hanna Lindberg

Social mobilitet bland återvändande emigranter

Magnus Persson, *Coming Full Circle? Return Migration and the Dynamics of Social Mobility on the Bjäre Peninsula 1860–1930*, 270 s., ill., Sisyfos förlag, Lund 2007.

Ungefär 1,3 miljoner svenskar emigrerade till USA mellan åren 1860 och 1930. Under samma period återvände ca 200 000 personer. Lundahistorikern Magnus Persson undersöker i sin doktorsavhandling de emigranter som återvände till Bjärehalvön i sydvästra Sverige. Han fokuserar i sin studie både på de individer som återvände och på den påverkan dessa hade på lokalsamhället. En viktig utgångspunkt utgörs av att man i tidigare forskning – i den mån sådan har bedrivits – har hävdats att Sverige skilde sig från de flesta andra länder då det gällde social mobilitet bland återvändande emigranter. Nils Wohlin kom i början av 1900-talet fram till att återvändarna hade med sig kapital som de använde för att köpa gårdar, men att de inte rönt någon framgång p.g.a. att de saknade kunskap om modernt jordbruk. Överlag hade tiden i Amerika, enligt Wohlin, en negativ påverkan. Lars-Göran Tedebrand undersökte på 1970-talet social mobilitet utgående från yrken och kom fram till att betydelsen av Amerikavistelsen var liten – om den alls existerade. Något märkbart inflytande på lokalsamhället hade inflyttningen inte. De svenska resultaten strider mot den allmänna uppfattningen inom forskningen, d.v.s. att återvändare i allmänhet har med sig tekniska och sociala innovationer som gynnar en positiv social mobilitet. Perssons syfte är därför att undersöka huruvida Sverige faktiskt avvek från mönstret, och i så fall varför. För det första frågar Persson sig om och i så fall hur tiden i Amerika påverkade den sociala mobiliteten. För det andra vill han ta reda på om och hur återvändarna påverkade utvecklingen i lokalsamhället.

Den teoretiska diskussionen i kapitel två (som egentligen är en blandning av teori och bakgrund) är uppbyggd kring tre teman eller utgångspunkter: social mobilitet, byte av livsstil och effekter på lokalsamhället. Diskussionen om social mobilitet är ganska komprimerad. Persson redogör här för de olika typerna av social mobilitet och de metoder som används för att undersöka mobilitet. Under rubriken "Changing lifestyles" tar Persson upp de element som återvändarna tog med sig tillbaka och som kom att påverka livet efter återkomsten. Här lyfter Persson fram kontextuella faktorer som industrialisering, urbanisering, amerikanisering och modernisering, varav de två sistnämnda är föremål för en mer ingående diskussion i följande avsnitt. Vad metoderna beträffar förankrar Persson sin undersökning i prosopografi, lokalhistoria och bildanalys. Det material som Persson använt sig av utgörs av kyrkböcker (som är den viktigaste materialtypen), lokaladministrationens handlingar (t.ex. vallängder), flyttningslängder, juridiska handlingar (t.ex.

bouppteckningar), lokaltidningar och fotografier. Dessutom har Persson använt sig av en del amerikanska källor, bl.a. kyrkböcker.

Bjärehalvön presenteras i kapitel tre. I kapitel fyra, som handlar om migrationens demografi, för Persson en belysande diskussion om den svenska migrationsstatistiken och användningen av denna inom forskningen. Han jämför olika materialtyper med varandra, bl.a. kyrkböcker och Statistiska centralbyråns uppgifter, och tar upp källkritiska problem, t.ex. att utgående ifrån uppgifter om antalet emigrationstillfällen dra slutsatser om antalet emigranter (en och samma individ kunde noteras flera gånger i materialet om han eller hon återvände och sedan emigrerade på nytt). Enligt Persson är detta ett problem som inte uppmärksammats tillräckligt vid beräkningen av antalet personer som emigrerade från Sverige. Också immigrationsstatistiken vållar problem. Flera forskare har använt Statistiska centralbyråns immigrationsdata som uppgifter om återvändare eftersom de har ansett att nästan alla personer i materialet är just återvändare. Problemet är, enligt Persson, att uppgifterna gäller immigration överlag; barn som fötts i USA räknas t.ex. som immigranter, men de är naturligtvis inte återvändare eftersom de aldrig bott i Sverige. Det omfattande kvantitativa inslaget gör kapitlet en aning tungläst, men genom att använda enskilda individer som exempel lyckas Persson med att på ett tydligt sätt föra fram sina poänger.

I kapitel fem fokuserar Persson på demografiska strukturer. Han tar först upp emigrationen från Bjärehalvön på ett mer allmänt plan varefter han går in på återvändarna och diskuterar faktorer som yrke, kön, Amerikavistelsens längd och de orter där återvändarna bodde i såväl Amerika som Sverige efter att de återvänt. Kapitel sex och sju handlar om social mobilitet. Det förstnämnda utgör enligt Persson kärnan i avhandlingen. Det inleds med en diskussion om hur man kan mäta social mobilitet. I en fallstudie prövar Persson den s.k. Uppsalametoden, som bygger på en skala där yrken som anses ha samma sociala status förs samman i grupper. Perssons studie med hjälp av denna metod visar att det nästan inte förekom någon social mobilitet alls, vilket strider mot den muntliga traditionen på halvön. Ett problem med metoden är att den inte tar hänsyn till horisontell mobilitet. Persson lyfter i stället fram vikten av att också beakta förmögenhet (något som tidigare betonats av Mikael Svanberg). En metod som baserar sig endast på yrke är svår att tillämpa på ett homogent agrarsamhälle, och Persson väljer därför att kombinera två olika metoder: en modifierad version av Uppsalametoden för heterogena yrken och beskattningsmetoden för homogena yrken. Dessutom måste man ta hänsyn till den s.k. syskonfaktorn för att få fram korrekta resultat. Syskonfaktorn innebär att man beaktar individens plats i syskonskaran, antalet syskon, ålderskillnaden mellan barnen och föräldrarna o.s.v. Allt detta kan påverka en individs möjligheter att ta över gården och på så vis få samma sociala position som sin far. I en fallstudie gör Persson en jämförelse med personer som inte emigrerade (d.v.s. en kontrollgrupp) och kommer fram till att dessa hade mycket svårt att uppnå samma ekonomiska status

som återvändarna. Genom att emigrera och återvända kunde en person alltså undgå proletarisering. Detta gäller både män och kvinnor, även om det finns en del skillnader i siffrorna. Dessutom är kvinnornas sociala mobilitet svårare att undersöka p.g.a. källäget.

Persson fortsätter sin diskussion om social mobilitet i kapitel sju. Här kunde kapitelrubrikerna ha varit tydligare: kapitel sex heter "Social mobility" och kapitel sju "Other aspects of social mobility" vilket gör att förhållandet mellan de två kapitlen blir en aning oklart. I det sistnämnda kapitlet ligger fokus på de sociala och kulturella aspekterna av social mobilitet och den sociala betydelsen av att ha vistats i Amerika. För att komma åt denna problematik undersöker Persson bl.a. äktenskapsmönstren hos återvändarna. I allmänhet gifte man sig med personer på samma sociala nivå, men av Perssons studie att döma gifte sig återvändarna ofta med personer ur ett högre socialt skikt. För dem som gifte sig i Amerika verkar den sociala statusen ha varit rätt så oviktig, det var viktigare att den man gifte sig med kom från samma område i Sverige. I en studie av den politiska aktiviteten hos återvändarna har Persson kommit fram till att återvändarna var statistiskt överrepresenterade i både kommunalnämnden och kommunalfullmäktige på 1920-talet. Majoriteten av de politiskt aktiva kom från en enkel bakgrund men hade avancerat efter att de återvände. Persson drar därför slutsatsen att de tack vare den sociala mobiliteten kunde engagera sig politiskt på ett annat sätt än om de inte emigrerat och återvänt. Persson lyfter också fram att människor gärna röstade på personer som varit framgångsrika både i Amerika och i Sverige.

I kapitel åtta, som jag uppfattar som ett av de mest intressanta i avhandlingen, lyfter Persson fram livsstilar, innovationer och affärsmöjligheter. Utgångspunkten är att flera forskare har betonat att ju högre graden av social mobilitet inom ett samhälle är, desto större är viljan att ta till sig nya idéer och ideal. Många studier har visat att återvändande emigranter levde sina liv på ett lite annorlunda sätt än de som inte emigrerade. Genom att bl.a. analysera bilder har Persson funnit stöd för detta antagande i och med att han kan peka på skillnader i t.ex. hur man byggde sina hus och vilka kläder man använde. Att dra allmänna slutsatser är svårt p.g.a. bristen på källor, men Persson har valt ut några exempel som tydligt visar vilka skillnader som kunde förekomma. Återvändarna verkar också snabbt ha tagit till sig nymodigheter som elektricitet och bilar. Persson påpekar också att företagsstrukturen förändrades under de första decennierna av 1900-talet, och i många fall var det just återvändarna som grundade nya företag och öppnade nya affärer. En viktig poäng här är att återvändarna själva skapade en efterfrågan på vissa produkter som de kommit i kontakt med under sin tid utomlands. Denna efterfrågan spred sig också till personer som inte emigrerat. P.g.a. brister i källmaterialet är det svårt att dra slutsatser om hur återvändarna drev sina jordbruk, men Persson kan med hjälp av andra studier indirekt konstatera att deras gårdar ofta var större än medeltalet och att de präglades av en högre grad av modernisering. De allra flesta personer som återvände bosatte sig på

landsbygden. De som bosatte sig i Båstad fick inget särskilt stort inflytande i staden, men i Grevie, som var en ny stad som vuxit upp kring en järnvägsstation och som saknade en existerande företagsstruktur, var situationen en annan – de få återvändare som bosatte sig där kom att spela en framträdande roll i stadens utveckling.

I sin avhandling kommer Persson fram till att Sverige inte var något undantag från mönstret att återvändare genomgår en positiv social mobilitet. Han lyfter visserligen fram svårigheterna med att dra slutsatser för hela landet på basis av Bjärestudien, men han hävdar ändå att Sverige verkar följa ett allmänt mönster då det gäller social mobilitet. Detta antagande stärks av de resultat Persson fått fram med hjälp av jämförelsen med personer som inte emigrerade – de uppvisar inte samma sociala mobilitet som återvändarna. Som utgångspunkter fungerar äktenskapsmönster, politisk aktivitet m.m. Enligt Persson uppvisar återvändarna ett ”universellt återvändar-mönster” (s. 244) då det gäller hur de klädde sig, hur de byggde sina hus, vilka företag de grundade och hur de drev såväl dessa företag som sina jordbruk. Orsaken till att Perssons resultat skiljer från andra svenska forskningsresultat är, som tidigare framkommit i denna granskning, valet av metod och användningen av källor. Persson sammanfattar sitt resultat på följande sätt: ”The results of this thesis clearly show that emigrating to America and then returning to Sweden was a viable way of avoiding the proletarianization process and maintaining the same social status that the parents had” (s. 233).

Jag nämnde tidigare en viss oklarhet i rubrikvalet. Det måste också sägas att avhandlingen hade gynnats av (ytterligare) en korrekturläsning. Det gäller inte minst, men nog en aning överraskande, den svenska sammanfattningen, där språkbehandlingen måste betraktas som svag. Typografin i avhandlingen kunde också ha varit tydligare, nu blir den hierarkiska strukturen i avhandlingen ganska oklar. Trots dessa anmärkningar vill jag lyfta fram att Perssons omfattande empiriska arbete förtjänar en eloge: han har verkligen, som han också själv uttrycker det, vänt på varje sten. Jag vill också lyfta fram hans användning av bildmaterial som en styrka, trots att den begränsade tillgången på bilder försvårat uppgiften. Det är uppenbart att Perssons metoder och hans ingående källkritiska och metodologiska diskussion kommer att vara till nytta för framtida forskning om migration och social mobilitet. I slutet av avhandlingen öppnar Persson själv upp för vidare forskning då han påpekar att en liknande undersökning kunde utföras i Amerika, närmare bestämt med fokus på emigranter som inte återvände. Persson skriver: ”Om en sådan studie skulle utföras skulle den gamla frågan om det var bättre att emigrera och stanna i Amerika eller att återvända äntligen kunna besvaras.” (s. 246.) Vågar vi hoppas att författaren antar sin egen utmaning?

Jennica Thyllin-Klaus

Förgrundsfigurer i Finland inom teknik och industri

Johan Stén (red.), *Framtidsbyggare. Finlandssvenska tekniker*, band VI, 197 s., ill., Tekniska Föreningen i Finland r.f. och Driftingenjörsförbundet i Finland r.f., Helsingfors 2007.

Boken är den sjätte i en serie av biografier över personer som gjort en bemärkt och erkänt viktig insats till förmån för Finlands industri och tekniska utveckling. Bokseriens tre första band utkom 1923, 1924 och 1925 på initiativ av Jonatan Reuter. De tre senaste från år 2003, 2005 och 2007 har ombesörjts av de finlandssvenska ingenjörsföreningarnas, TFIF och DIFE, gemensamma intressegrupp för teknikhistoria.

Jämfört med statsmän, krigare, författare och konstnärer är teknikerna rätt allmänt bortglömda. ”Vi äro en släkt, som av anor ej vet, av forntida bragder och ära [...] men i våra fjät skall framtiden guldskördar skära” skrev Karl August Tavaststjerna i Polyteknikernas marsch. För att råda bot på detta missförhållande har landets svenska ingenjörsföreningar på 1920-talet och senare på 2000-talet gett ut biografier över sina förnämsta bröder – här föreligger alltså det sjätte bandet.

De personer som behandlas i detta band är Frans Sjöström, Alfons Hellström, Erich Luther, Ernst Bäckström, K. Albin Johansson, Nils Erik Wahlberg, Emil Henriksson, Gunnar Stähle, Per Holger Sahlberg, Tor Stubb, Wilhelm Wahlforss, Sigurd Savonius och Lennart Forsén. Varje person belyses utgående ifrån familjehistoria, utbildning och karriär med intima detaljer som framgår av brev och andra handlingar. Vi gör nu plock ur innehållet.

Arkitektkåren representeras av Frans Anatolius Sjöström (1840–1885) (förf. Kirsti Horn), som trots sitt korta liv hann med att grunda Finlands första privata arkitektbyrå och rita några av Helsingfors mest paranta byggnader såsom Polytekniska skolans huvudbyggnad vid Sandvikstorget. Det sägs att han intog en banbrytande roll inom Finlands byggnadskonst, som hamnat i en svacka efter C. L. Engel. Sina studier klarade han med glans och kunglig medalj vid Konstakademien i Stockholm. Somrarna tillbringade han med att arbeta på byggen och blev en yrkesman också på detta praktiska område. Trots detta var svälten inte obekant för Frans och hans bror Brynolf som också studerade arkitektur i Stockholm. Utbildningen fortsatte med en studieperiod i Hannover och studiebesök i Europas storstäder. Byrån för praktisk byggnadskonst grundades av Frans Sjöström och hans studiekamrater ”i stället för att konkurrera med varandra”. Jämsides med praktisk arkitektur handhade Frans Sjöström arkitektundervisningen vid Polytekniska skolan. Han sägs ha hållit sina föreläsningar genom att rita, inte prata.

Kemiindustrin representeras av Alfons Hellström (1877–1965) (förf. Harry Lindeberg) med salpetersjudare och andra kemiinriktade hantverkare bland sina förfäder. Efter avslutade studier hängav han sig åt innovationer och apparatkonstruktion inom kemin. Tallsåpan var Hellströms främsta innovation. Hans verksamhetsområde blev nu apparatbyggnad i industriell skala inom tillvaratagande och förädling av biprodukter till sulfatcellulosa-tillverkning. Centrum för hans verksamhet var Kotka med omnejd med en kort men givande parentes i Ryssland.

Erich Luther (1881–1965) (förf. Carl-Fredrik Geust) får stå för det balttyska inslaget. Hans far Edmund Luther, inflyttad från Reval, var verksam inom tegelindustrin och grundade Rauhaniemi tegelbruk. Dittills hade så gott som allt byggnadsmaterial för huvudstaden importerats från Ryssland och Estland. En intressant detalj var att arbetarna vid tegelbruket kom från Tyskland varje vår och återvände hem för vintern. Också för murandet av skorstenen (då Finlands högsta) anlätades murare från Estland, S:t Petersburg och Tyskland p.g.a. att de finska murarna fått svindel. Under Erich Luthers ledning blev Rauhaniemi tegelbruk specialist just på att uppföra fabrikkorstenar och hade fram till mitten av 1960-talet uppfört över 300 skorstenar, de högsta 126 meter. Tegelbruket levererade tegel för flera offentliga storbyggen i Helsingfors, både kyrkor, fabriker och sjukhus. Förryskningssträvandena fick Eric Luther att avbryta sina studier vid Polytekniska skolan och ta sin ingenjörsexamen i Schweiz. Efter detta blev han för en tid om 13 år anställd vid en modern och tekniskt sett avancerad cementfabrik i Ryssland. Efter revolutionen återvände Erich Luther till Finland och tog över ledningen för Rauhaniemi tegelbruk 1926. Han inledde en omsorgsfull modernisering och produktutveckling vid fabriken. Eric Luther var förutom specialist inom tegel- och cementindustrin också en uppfinnare inom vitt skilda områden med åtskilliga patent och patentansökningar.

Ernst Gustav Bäckström (1882–1963) (förf. John Holmström) har som skeppskonstruktör en given plats bland Finlands tekniker. Han medverkade i över 100 fartyg och isbrytare som Wärtsilä levererade. Hans studier vid Polytekniska Institutet avbröts av förryskningssträvandena men slutfördes vid Tekniska högskolan i Karlsruhe. Mellan 1906 och 1917, då Bäckström blev anställd vid Sandvikens skeppsdocka, var han anställd vid olika skeppsvarv i Finland, Ryssland och Estland. Hans verksamhet vid Sandvikens skeppsdocka, främst som chefskonstruktör för isbrytare, gav honom hedersprofessorstiteln 1954. Intressant är beskrivningen av rivaliteten mellan Ernst Bäckström och den andra stora isbrytarkonstruktören Albin Johansson och andra personer i dennes närhet.

K. Albin Johansson (1883–1963) (förf. John Holmström) har karakteriserats som ”den kontroversiella och egenmäktiga isbrytar- och varvskonsulten.” Han är ett parallellfall till Ernst Bäckström: de var nästan samtidigt födda och samtidigt döda, de inledde studierna vid Polytekniska Institutet men slutförde dem utomlands (i Albins fall vid Chalmers i Göteborg) på grund

av förryskningssträvandena, de fick sina första anställningar utomlands (i Albins fall i USA, S:t Petersburg och Estland). År 1916 blev han anställd som chef för Sandvikens skeppsdocka men avgick redan år 1919 då han blev konsulterande skeppsbyggnadsingenjör i Helsingfors tills han några år senare blev chef för tekniska avdelningen vid marinbyrån vid Försvarsministeriet med uppgift att planera Finlands nya flotta. Efter detta blev han åter chef för Sandvikens skeppsdocka. I juli 1940 blev Albin Johansson teknisk ledare för Oy Troili Ab och fortsatte som skeppsbyggnadskonsult bl.a. för krigsskadestandsindustrin. Han var den som planerade de flesta nya varven bl.a. för krigsskadestandsindustrin och projekterade långt över tjugo isbrytare och andra farkoster. År 1954, samma år som Ernst Bäckström, fick Albin Johansson motta hedersprofessorstiteln.

Det finns ett par exempel på finländare som framgångsrikt arbetat för den amerikanska bilindustrin. Nils Erik Wahlberg (1855–1977) (förf. Bengt Jusélius) var den främste. Han föddes i S:t Johannes nära Viborg. Han var också en av dem som avbröt sina studier vid Polytekniska Institutet p.g.a. förryskningssträvandena och slutförde sina studier vid ETH i Schweiz. I Tyskland fick han sin första kontakt med utveckling av förbränningsmotorer men beslutade att utvandra till USA och fick där en första anställning hos en liten biltillverkare. Småningom kom Nils Erik Wahlberg att bli anställd vid General Motors som biträdande konstruktionschef. Efter några år blev han kallad till cheffingenjör för Nash Motors Company. Jusélius skriver att ”det nya företaget Nash Motor Companys tidiga framgångar kan otvivelaktigt tillskrivas dess konstruktionschef Nils Erik Wahlbergs insatser”. Efter första världskriget, under vilket Wahlberg fungerade som major, återvände han till Nash och genomförde en lång rad innovationer som gjorde Nashbilen unik. När Wahlberg gick i pension 1952 började nedgången för flera amerikanska bilmärken, bl.a. Nash.

Också Abloy-låset har sin uppfinnare, Emil Vilhelm Henriksson (1886–1959) (förf. Bengt Jusélius). Bördig från Nurmijärvi, tvåspråkig och med endast fem klasser folkskola bakom sig avviker han från bokens övriga personer. Läsaren får sig till livs en utmärkt historisk exposé över låsens historia som började för över 4 000 år sedan. I Finland inleddes industriell tillverkning av lås vid Björkboda bruk i Dragsfjärd år 1887. Henriksson fick redan som 21-åring idén till ett lås som sedan blev det världsberömda Abloy-låset. Han utvecklade det nya låset 1907–1910 och lämnade in en patentansökan år 1918 på låset som han kallade ”Henrikssons Patent Lås”. Samma år grundade han och några bolagsmän en låsfabrik på Broholmen i Helsingfors, Ab Lukko Oy. Av bolagets namn bildades varumärket Abloy. Bolaget gick i konkurs och verksamheten övertogs av grannen Maskin och Bro, senare Wärtsilä. Nu begynte Abloy-låsets framgångar på världsmarknaden. Emil Henrikssons uppfinning utsågs år 2000 till Finlands viktigaste uppfinning. Uppfinnaren själv glömdes bort efter konkursen 1923. Otack är världens lön, kan man säga.

Gunnar Ståhle (1902–1967) (förf. Carl-Fredrik Geust) har sin givna plats i en historik som denna. Han gick i finsk skola i Sordavala. Sedan följde studier vid Tekniska högskolan med industriell ekonomi som huvudämne. Härvid kom han att tillhöra den svenskspråkiga nationen Teknologföreningen som under hela hans livstid stod hans hjärta nära och var föremål för hans aktiva utvecklingsinsatser. Ståhle gjorde sin värnplikt i luftstridskrafterna och fick sin första anställning vid Flygskolan. Efter detta blev han teknisk ledare för flygbolaget Aero Oy och år 1929 bolagets verkställande direktör. Hans insatser som ledare för flygbolaget var av avgörande betydelse för bolagets utveckling till det internationella storföretag som Aero under namnet Finnair är i dag. I texten behandlas även de olyckor och kriser som skakade bolaget. Ståhles skandalösa och av angloamerikanerna krävda avsked från Aero år 1945 behandlas ingående. Efter en väntetid på två år blev Gunnar Ståhle anställd av Wilhelm Wahlforss för att hjälpa Arabia på fötter. Arabias verkställande direktör kvarstod men gjorde inte mycket för att hjälpa Ståhle, snarare tvärtom, vilket ledde till att han avskedades. Ståhle utnämndes i stället till verkställande direktör. Han klarade skivan med glans och ledde där- efter Arabia och de andra ca ett dussin olika företag som hörde till Wärtsiläs silikatgrupp tills han blev pensionerad år 1968. Förutom Ståhles industriella uppgifter behandlar rapporten hans ovärderliga insatser till framma för Teknologföreningen och Polyteknikkojen Ilmailukerho (Polyteknikernas flygklubb).

Ett par professorer vid Tekniska högskolan har befunnits värda att behandlas i boken: Per Holger Ferdinand Sahlberg (1913–1995) (förf. Svante Erntsten) och Tor Stubb (1919–1995) (förf. Johan Stén). Sahlberg började sin bana som anställd hos Brown Boveri i Schweiz. Här fick han fritt utveckla sin specialitet, beräkning och konstruktion av gasturbiner. Hans sakkunskap anlätades av industrin och flottan också utanför Finlands gränser. Hans undervisningsämnen vid högskolan var ångteknik och värmeteknik. Dessutom var han speciellt intresserad av gasturbiner och strömningsteknik. Anmärkningsvärt är att konstatera att Sahlberg själv ritade, ofta på fri hand, illustrationerna till sina artiklar i fackpressen. Att Per Holger Ferdinand Sahlberg var en kulturpersonlighet vid sidan av sin teknikerjärning står utom allt tvivel.

Tor Stubb var olik Sahlberg i många avseenden. Hans viktigaste prestation var att starta utvecklingen och utnyttjandet av halvledartekniken i Finland. Han hade en svår barndom och fick försörja sig själv bäst han kunde. För sin grundutbildning valde han Tekniska Läroverket för att ”snabbt skaffa sig en yrkesutbildning”. Han blev först anställd vid Statens tekniska forskningsanstalt (VTT) som radaringenjör men efter att ha bekantat sig med den nya halvledartekniken i Sverige ägnade sig Stubb helt åt detta område. Han tog examina inom halvledarfysikens område och doktorerade till slut. Sedan blev det tid för att som tillförordnad sköta professuren i teknisk fysik i Uleåborg, vilken han aldrig fick bekläda. Som följd härav sökte han sig till industrin men fick först efter ett par år ägna sig åt verklig halvledarteknik och

-forskning i och med att han blev chef för VTT:s halvledarlaboratorium och innehavare av Tekniska högskolans professur för elektronfysik. Dessa värv skötte han under en period om nära 20 år och har p.g.a. sina prestationer blivit kallad ”den finska halvledarteknologins fader”. På en bild ser vi ”fadern” omgiven av en del av sina ”barn”, d.v.s. doktoranderna med angivelse av deras nuvarande sysselsättning inom industri och forskning.

Förutom dessa biografier av större format behandlas i korthet Wilhelm Wahlforss (1891–1976) (förf. Svante Ernsten), vars livsverk var Wärtsilä-koncernen, Sigurd Johannes Savonius (1884–1931) (förf. Folke Malmgren), som uppfann en rotor kallad Savonius-rotorn för att utnyttja vindkraft samt Lennart Forsén (1889–1943) (förf. Lars Eric Lindfors) som i praktiken utvecklade lättbetongteglet Siporex. Boken avslutas med en presentation av de personer som nämns i de tidigare banden och ett namnindex för band 6.

I det stora hela bjuder boken på intressant läsning i form av välskrivna beskrivningar av viktiga personer. Texterna är ingalunda avskrifter av uppgifter som finns i andra uppslagsverk utan baserar sig även på intervjuer, brev och tidigare outnyttjade källor och arkiv. Anekdoter piggar upp den faktatyngda texten. Ibland får vi oss till livs ingående tekniska beskrivningar av personens i fråga fack, ibland är det personen och hans relationer (ofta konflikter) till andra personer som står i blickpunkten. Källorna är väldokumenterade vilket är värdefullt för dem som önskar mera detaljer. Boken kan rekommenderas för historiker och släktforskare.

Hans Andersin

Medarbetare i detta nummer:

Hans Andersin, professor emeritus, Tekniska högskolan; *Rolf Enander*, fil.mag., Åbo Akademi; *Max Engman*, professor, Åbo Akademi; *Pasi Ihalainen*, t.f. professor, Jyväskylä universitet; *Johanna Ilmakunnas*, fil.lic., Helsingfors universitet; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Kasper Kepsu*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Marko Lamberg*, docent, överassistent, Jyväskylä universitet; *Hanna Lindberg*, fil.mag. Åbo Akademi; *Jani Marjanen*, fil.mag., Helsingfors universitet; *Jyrki Paaskoski*, docent, Punkaharju; *Marjatta Rahikainen*, t.f. professor, Helsingfors universitet; *Jennica Thylin-Klaus*, fil.lic., Åbo Akademi.

Delegationen för den svenska litteraturens främjande (FILI) har bekostat översättningen av Petri Karonens och Jyrki Paaskoskis recensioner (Jennica Thylin-Klaus).

Pärbild: Utsikt över Riddarhusorget under frihetstiden. På torget träffades människor för att diskutera aktuella händelser. Till höger syns Riddarhuset där adeln sammanträdde. Kopparstick av Johan Snack (1783). Ur Gustaf Upmark (red.), *Stockholmsbilder från fem århundraden* (Stockholm 1923).

Innehåll

Pasi Ihalainen: I vilken mån talades det om folksuveränitet och representativ demokrati på den svenska riksdagen 1771–1772?	125
Forskarprofilen	
Bo Stråth om nordisk, europeisk och global historia. Av Jani Marjanen	160
Granskningar	
Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre. Av Rolf Enander	164
Johan Söderberg, Vår världs ekonomiska historia. Del 1: Den förindustriella tiden. Av Marjatta Rahikainen	168
Mathias Cederholm, De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland. Av Kasper Kepsu	171
Simo Heininen, Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Av Marko Lamberg	176
Svante Norrhem, Kvinnor vid maktens sida 1632–1772. Av Johanna Ilmakunnas	179
Jyrki Hakapää, Kirjan tie lukijalle. Kirjakaupan vakiintuminen Suomessa 1740–1860. Av Max Engman	183
J. E. O. Screen, The Army in Finland during the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809). Av Petri Karonen	187
Martin Hårdstedt, Finska kriget 1808–1809. Av Jyrki Paaskoski	190
Tomas Berglund, Det goda faderskapet. I svenskt 1800-tal. Av Hanna Lindberg	195
Magnus Persson, Coming Full Circle? Return Migration and the Dynamics of Social Mobility on the Bjäre Peninsula 1860–1930. Av Jennica Thylin-Klaus	198
Johan Stén (red.), Framtidsbyggare. Finlandssvenska tekniker. Av Hans Andersin	202

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidsskrift.fi

Prenumerationspris 2008: 30 €, Postgiro 800014-952637. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.